

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

**ISLOM KARIMOV NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI**

SANOAT KORXONALARINING ELEKTR TA’MINOTI

fanidan amaliy mashg‘ulotlarning II-qismi uchun

O’QUV-USLUBIY QO‘LLANMA

5310200 - Elektr energetikasi (elektr ta’minoti),
5111000 – Kasb ta’limi (5310200 - elektr energetikasi) va
5310700 – Elektr texnikasi, elektr mexanikasi va elektr texnologiyalar
(sanoat) ta’lim yo‘nalishlari talabalari uchun

Toshkent – 2017

Tuzuvchilar: Rismuxamedov D.A., Karimov R.Ch.

“Sanoat korxonalarining elektr ta’minoti” fanidan amaliy mashg’ulotlarning II-qismi uchun o’quv-uslubiy qo’llanma «5310200–Elektr energetikasi (elektr ta’minoti), 5111000–Kasb ta’limi (5310200–elektr energetikasi) va 5310700–Elektr texnikasi, elektr mexanikasi va elektr texnologiyalar (sanoat)» ta’lim yo’nalishlari talabalari uchun mo’ljallangan. – Toshkent: ToshDTU; 2017. –96 b.

Ushbu uslubiy qo’llanma «Sanoat korxonalarining elektr ta’minoti» fanining asosiy bo’limlarini o’z ichiga olgan holda, to’plamda uyga beriladigan mustaqil ishlarning yechilish namunalari berilgan. Amaliy mashg’ulotlar jarayonida talabalar energiyadan oqilona foydalanish, sanoat korxonalari miqyosida hisobiy yuklamalarni hisoblashning amaliy namunalari, reaktiv quvvat kompensatsiyasi, elektr yuklamalar kartogrammasi va bosh pasaytiruvchi podstantsiyani o’rnatish joyini aniqlash, transformator podstantsiyasida transformator tanlash, kabel liniyalarining kesim yuzasini aniqlash, elektr ta’minoti tizimida qisqa tutushuvni hisoblash, kabel liniyalarini termik bardoshligi va kuchlanish isrofi bo’yicha tekshirish hamda elektr apparatlar tanlash va boshqa loyihalash jarayonidagi hisoblashlarni masalalar yordamida chuqurroq o’rganadilar.

Amaliy mashg’ulotlarning mavzulari 20 soatga mo’ljallangan bo’lib, «5310200–Elektr energetikasi (elektr ta’minoti), 5111000–Kasb ta’limi (5310200–elektr energetikasi) va 5310700–Elektr texnikasi, elektr mexanikasi va elektr texnologiyalar (sanoat)» ta’lim yo’nalishi bo’yicha texnika oliy o’quv yurtlari talabalari uchun tavsiya etiladi.

Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti Ilmiy-uslubiy kengashi qaroriga asosan nashr etishga tavsiya etilgan.

Taqrizchilar: Hoshimov F.A. – O‘zbekiston Respublikasi «Energetika va avtomatika» instituti, professor, t.f.d.
Pirmatov N.B. – ToshDTU «Elektr mashinalari va kabel texnikasi» kafedrası professori, t.f.d.

©Toshkent davlat texnika universiteti, 2017

Kirish

Ushbu uslubiy qo'llanmani o'qitishdan maqsad talabalarni sanoat korxonalari miqyosida elektr iste'molchilarni elektr energiyasi bilan ta'minlashning hozirgi ahvoli, muammolari va kelajakdagi rivojlanishi bilan tanishtirishdan iboratdir.

Uslubiy qo'llanmaning asosiy vazifasi, talabalarga elektr energiyasidan oqilona foydalanish, hisobiy yuklamalarni hisoblashning amaliy namunalari, reaktiv quvvat kompensatsiyasi, bosh pasaytiruvchi podstansiyaning o'rnini topish va elektr yuklamalar kartogrammasini aniqlash, hamda sex transformator podstansiyasida transformatorlarni tanlash, shu bilan birga transformatorlarda kuzatiladigan quvvat isroflarini hisoblash, sanoat korxonalarining elektr ta'minoti sxemalarini to'g'ri tanlash, havo va kabel elektr uzatuv liniyalarining kesim yuzasini aniqlash, elektr ta'minoti tizimida qisqa tutashuvni hisoblash, kabel liniyalarini termik bardoshligi va kuchlanish isrofi bo'yicha tekshirish, elektr apparatlar tanlash va boshqa loyihalash jarayonidagi hisoblashlarni namunaviy misollar yordamida chuqurroq tanishtirishdan iboratdir.

Sanoat korxonalarining elektr ta'minoti tizimi elektr iste'molchilarini elektr energiyasi bilan ta'minlash uchun bunyod etiladi. Sanoat korxonalarining sex elektr iste'molchilariga quyidagilar kiradi: har xil mexanizmlarning elektr yuritgichlari, elektr pechlari va elektrotermik uskunalar, elektroliz qurilmalari, elektr payvandlashlar uchun kerakli apparat va mashinalar, yoritish qurilmalari, elektr filtrlar va boshqalar.

Sanoat korxonalarining asosiy manbasi bo'lib tuman elektr tarmoqlari tizimi hisoblanadi. Sanoat korxonalarining elektr iste'molchilari va elektr energiya manbalari orasidagi masofalar juda uzoq bo'lganligi uchun, podstansiyalarda o'rnatilgan transformatorlar orqali kuchlanishni 110 kV va undan yuqori miqdorda oshirilib korxonalarga yuboriladi. Bu esa, o'z navbatida uzatish va taqsimlash liniyalarida energiya isrofini kamaytiradi. Korxonalarning elektr energiyasini qabul qilish jarayoni podstansiyalarda kuchlanish miqdori pasaytirib iste'molchilarga uzatish orqali kuzatiladi.

Ushbu uslubiy qo'llanma, keyinchalik, talabalarni sanoat korxonalari miqyosida ishlashi davomida, loyihalash jarayonini, elektr qurilmalarni tanlash va hisoblashda, hamda davr talabidan kelib chiqqan holda korxonaning iqtisodiy holatini hisobga olib, tejamkor elektr uskunalarini o'rnatishiga yordamchi qo'llanma hisoblanadi.

1–amaliy mashg‘ulot. Amaliy mashg‘ulotlarni hisoblash uchun beriladigan dastlabki ma’lumotlar

Mashg‘ulotning maqsadi:

Talabalarga amaliy mashg‘ulotlarni hisoblash uchun beriladigan dastlabki ma’lumotlarni berish hamda bilim va ko‘nikmalarini masalalar yordamida shakllantirishdan iborat.

Mashg‘ulotning rejasi:

1. Nazariy qism
2. «Kitob temir-beton buyumlari» korxonasi sexlarining texnologik jarayoni
3. Nazorat savollari

Tayanch so‘zlar va iboralar: temir-beton buyumlari, sexlarning toifalari, sexlarning texnologik jarayonlari.

1. Nazariy qism

Ushbu uslubiy qo‘llanmada amaliy mashg‘ulotlarni hisoblash uchun foydalaniladigan boshlang‘ich ma’lumot sifatida «Kitob temir-beton buyumlari» korxonasi sexlarining texnologik jarayoni va nominal quvvatlari (1.1-jadval), hamda korxona miqyosida sexlarni joylashganligi-ning bosh plani keltirilgan (1.1-rasm).

«Kitob temir-beton buyumlari» korxonasining tarixi. Qurilish mollarida rivojlanish ehtimolini qondirish maqsadida mamlakatimizda eski korxonalarni takomillashtirilib, yangi zamonaviy korxonalar qurilmoqda.

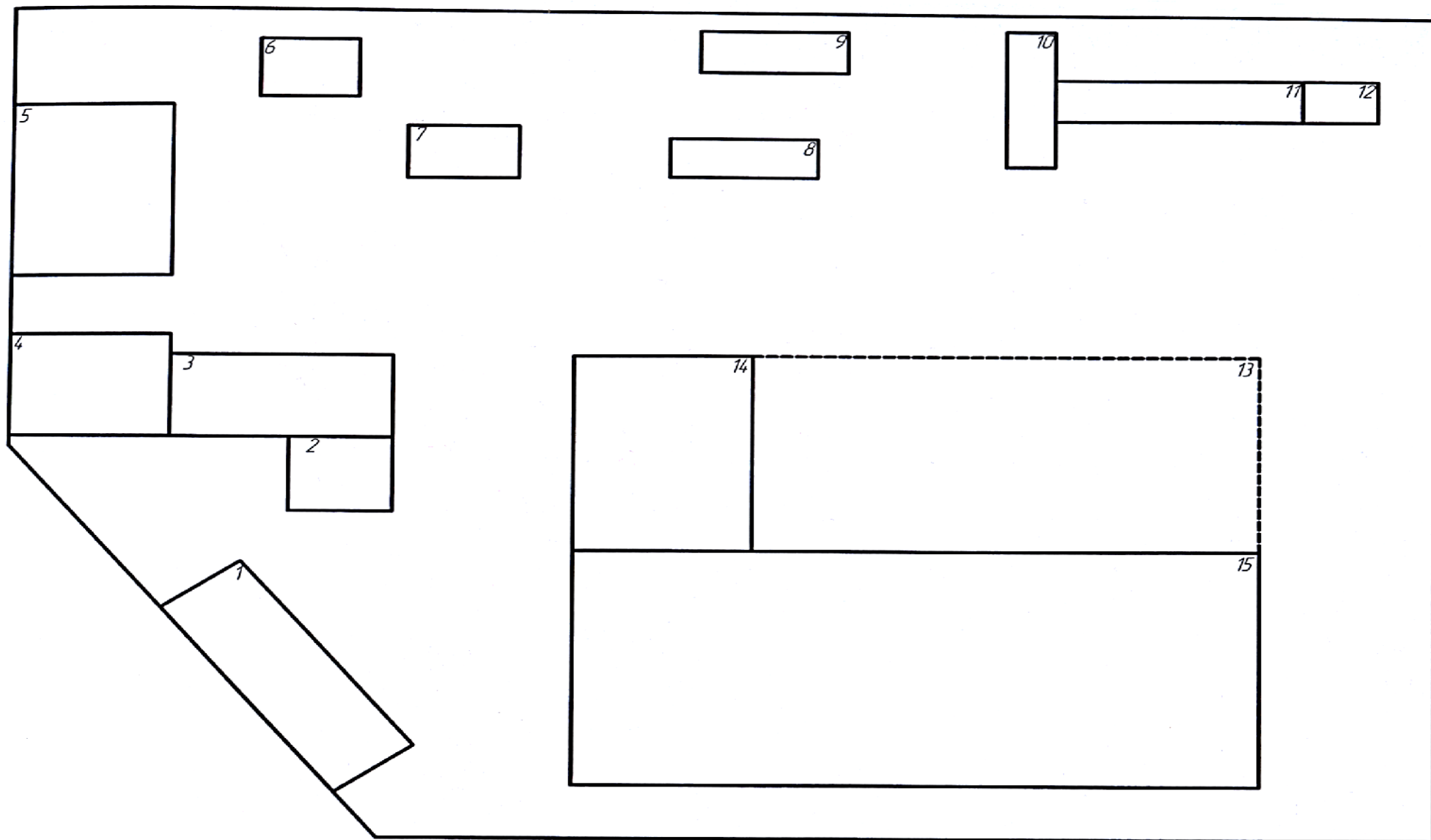
Sanoat korxonalarining rivojlanishida mahalliy xom-ash‘yodan foydalanish muhim ahamiyatga egadir. Mahalliy ko‘mir hovuzini tashkil etishda minerallarga boy bo‘lgan yerlarni va ikkilamchi kulrang toshlar boshlang‘ich xom-ash‘yo sifatida kerakli buyumlarni ishlab chiqarishida ishlatilgan.

«Kitob temir-beton buyumlari» korxonasi qurilish ishlarini 1951 yildan boshlab 1952 yil yakunladi. Zavod o‘z ish faoliyatini 10 kvartal mobaynida davom ettirib, 1956 yilda o‘zining guruhi ichida ishlab chiqarilgan mahsulotlarini namoyish etdi, ya’ni pol uchun plita, fasadli plita, devor ichida qo‘yuvchi plitalar va sanitar qurilish keramikasi kabi mahsulotlar.

1.1–jadval

«Kitob temir-beton buyumlari» korxonasi uchun berilgan boshlang'ich ma'lumotlar

№	Sexlarning nomlanishi	Toifa	P_n	K_t	$\cos\varphi$	$P_{s.yor}$	$k_{t.yor}$	$tg\varphi$	F
			kVt			Vt/m ²			m ²
1	Sement ombori	III	100	0,45	0,7	12	0,8	1,02	3447
2	Beton-sement uskunalari sexi	II	800	0,4	0,65	14,3	0,95	1,17	1296
3	Payvandlash sexi	II	1800	0,35	0,7	12	0,9	1,02	2754
4	Elektr-mexanika sexi	II	2380	0,32	0,64	15,6	0,95	1,2	2511
5	Ta'mirlash-mexanika sexi	II	2000	0,35	0,6	14,3	0,95	1,33	4269
6	Yoqilg'i ombori	III	145	0,4	0,5	12	0,8	1,73	972
7	Qozonxona	I	1982	0,3	0,75	15,6	0,85	0,88	951,8
8	Kompressorxona	I	1520	0,7	0,8	9,1	0,85	0,75	907,2
9	Oshxona	III	175	0,6	0,75	19,5	0,9	0,88	939,6
10	Armatura sexi	II	1650	0,4	0,6	12,6	0,95	1,33	1134
11	Ma'muriy-xo'jalik binosi	III	125	0,6	0,75	9,2	0,9	0,88	5387
12	Nasosxona	I	1050	0,75	0,8	15,6	0,95	0,75	486
13	Sinov maydoni	III	200	0,6	0,8	14,3	0,95	0,75	16200
14	Tayyor-mahsulotlar ombori	III	105	0,45	0,75	12	0,8	0,88	5589
15	Ishlov berish sexi	II	1150	0,6	0,7	14,3	0,95	1,02	25151
Ja'mi:			15182						71995

1.1–rasm. «Kitob temir-beton buyumlari» korxonasi sexlarining bosh plani

Aholining talabi va ko'p iste'mol qilinishiga qarab, 1971 yilda temir-beton vositalar ishlab chiqarilgan buyumlar erkin bozor maydonida zamonaviy qurilish mollari yangi jabhalarini yuzaga chiqargan. Hozirgi vaqtda kombinat 3 ta asosiy qismga egadir, ya'ni plitali sex, sirt-qoplovchi va bulardan tashqari keng iste'mol uchun yordamchi sexlar kiradi.

2. «Kitob temir-beton buyumlari» korxonasi sexlarining texnologik jarayoni

Kaolin loyi temir yo'llar orqali zavodning maydalash sexiga olib kelinadi. Bu sexda kaolini maydalab-yanchib suspenziya ko'rinishida keltiriladi va sirt-qoplovchi sexga jo'natiladi, so'ngra suspenziya aralashtiriladi va truba yo'llar orqali kukunga aylantiriladigan o'rnatgichga o'tadi. Kukun holda mahsulot bunkerga tushadi. U yerda 8 atmosfera bosim ostida presslashadi, keyin plita o'rnatgichga o'tadi. U yerda 800⁰S harorat ostida toblanadi. Plita o'rnatib qizdirilganidan so'ng, glazurlashadi va qayta qizdirish uchun sachratish usulidan foydalaniladi. Tayyor plita yog'ochli yashikda qadoqlanib va tayyor mahsulotlar omboriga o'tkaziladi. Bu tayyor mahsulot hisoblanadi.

Kombinatda qo'shimcha sexlar ham mavjud (mexanik ta'mirlovchi, qurilish, transportli va boshqalar). «Kitob temir-beton buyumlari» korxonasi, Qashqadaryo viloyatining Kitob tumanidagi 110/10 kV li podstantsiyadan elektr energiya oladi. 110 kV li podstantsiya tomonida 2 ta blok sxemasi va bog'lovchi qurilmasi bilan ta'minlangan.

Elektr ta'minotining ishonchliligiga qo'yiladigan talablarga qarab elektr iste'molchilar quyidagi 3 ta toifalarga bo'linadi.

I toifali elektr iste'molchilariga elektr ta'minotidagi uzilish kishilarning hayotini xavf ostiga qo'yadi, xalq xo'jaligi uchun katta zarar keltiradi, qimmatli qurilmalarni buzilishi va ko'plab xom-ash'yoning isrofga chiqishiga, murakkab texnologik jarayonni uzoq vaqtga izdan chiqishiga, kommunal xo'jalikning eng muhim jabhalarida ishning buzilishiga olib keladi. I toifali elektr qabul qiluvchilar elektr energiyasini kamida ikkita mustaqil ta'minlash manbalaridan olishlari shart va ularning elektr ta'minotidagi uzilish vaqti zaxiradagi manbani avtomatik ravishda ulashga ketadigan vaqt bilan belgilanadi.

Ushbu toifadagi elektr iste'molchilarga mustaqil manba sifatida ikki elektr stansiyasi yoki podstantsiyalarning taqsimlash qurilmalarini ishlatish mumkin.

II toifali elektr iste'molchilarning elektr ta'minotidagi uzilishi ko'plab mahsulotlarning ishlab chiqarilmasligiga, ishchilarning ommaviy

turib qolishiga, mexanizmlar va korxona transportining ishlamasligiga, shahar va qishloq aholisi ko'p qismi normal faoliyatining buzilishiga olib keladi. II toifadagi iste'molchilar korxonalarda eng ko'p qismni tashkil qiladi. Ularning elektr ta'minotini ikkita mustaqil elektr manbalar orqali bajarilishi tavsiya etiladi. II toifali iste'molchilarda elektr ta'minotidagi uzilish vaqti zaxiradagi manbani navbatchi shaxs yoki maxsus brigada faoliyatining ulashga ketadigan vaqti bilan, ya'ni uzilish vaqtini 1 soat deb belgilangan.

III toifali elektr iste'molchilariga, yuqorida aytib o'tilgan I va II toifali iste'molchilar turkumiga kirmaydigan barcha elektr qabul qiluvchilar kiradi. Ularning elektr ta'minoti bitta manba orqali bajarilishi mumkin. III toifali elektr iste'molchilarining elektr ta'minotidagi uzilish vaqti 24 soatdan oshmasligi kerak.

«Kitob temir-beton buyumlari» korxonasida ayrim sexlarning toifalari va texnologik jarayonlarini aniqlaymiz, ya'ni:

1. *Sement ombori*, III toifali iste'molchilar turkumiga kirib, zavodning sement mahsulotlari bilan ta'minlovchi sex hisoblanadi;

2. *Beton-sement uskunalari sexi*, II toifali iste'molchilar turkumiga kirib, ushbu sex zavodning beton-sement uskunalari bilan ta'minlovchi sex hisoblanadi;

3. *Payvandlash sexi*, II toifali iste'molchilar turkumiga kirib, payvandlash sexida alohida detall konstruksiyalari va omborga tegishli bo'lgan ayrim mahsulotlar ham payvandlanadi. Payvandlash jarayonida detallga amal qiladigan chizma va bir-biriga bog'langan qisqa payvandlash taxlanadi. Payvandlashning turlaridan - kontaktli, nuqtali va payvandli qismi alohida holatlarda qo'llaniladi. Ishlab chiqarish konstruksiyalari raqamlanadi, ya'ni buyurtmalar to'q-qizil rang bilan raqamlanadi, ish chizmasi va konstruksiya markasi ham qo'llaniladi;

4. *Elektr-mexanika va ta'mirlash-mexanika sexlari*, II toifali iste'molchilar turkumiga kirib, sexda metallga sovuq ishlov berish uchun, tokarlik uskuna, charx uskunalari, teshuvchi va aylantiruvchi uskunalar, presslovchi uskunalar, mexanik shamollatgich o'rnatilgan;

5. *Yoqilg'i ombori*, III toifali iste'molchilar turkumiga kirib, bunda zavod ehtiyoji uchun mo'ljallangan barcha yoqilg'i mahsulotlari saqlanadi;

6. *Qozonxona*, I toifali iste'molchilar turkumiga kirib, zavodning barcha issiq suvini ta'minlovchi sexdir;

7. *Kompressorxona*, I toifali iste'molchilar turkumiga kirib, pnevmatik mexanizmlarni yuqori bosimda siqilgan havo bilan ta'minlaydi;

8. *Oshxona*, III toifali iste'molchilar turkumiga kirib, bunda zavod-

ning barcha xodimlari ovqatlanishi mumkin;

9. *Armatura sexi*, II toifali iste'molchilar turkumiga kirib, ushbu sex zavodning armatura mahsulotlari bilan ta'minlovchi asosiy sex hisoblanadi;

10. *Ma'muriy-xo'jalik binosi*, III toifali iste'molchilar turkumiga kirib, mazkur binoda korxonaning barcha bishqaruv bo'limlari joylashgan;

11. *Nasosxona*, I toifali iste'molchilar turkumiga kirib, zavodning barcha suv ta'minotini ta'minlovchi sex hisoblanadi;

12. *Sinov maydoni*, III toifali iste'molchilar turkumiga kirib, zavodning barcha xom-ash'yo va tayyor mahsulotlarini sinovdan o'tkaziladigan tajriba binosi hisoblanadi;

13. *Tayyor mahsulot ombori*, III toifali iste'molchi hisoblanib, zavodning barcha tayyor mahsulotlari ushbu sexda yig'iladi va shu yerdan tarqatiladi;

14. *Ishlov berish sexi*, II toifali iste'molchilar turkumiga kirib, mazkur sexda tayyor mahsulotlarga ishlov berish va bo'yash kabi ishlar bajariladi, so'ngra tayyor mahsulot omboriga jo'natiladi.

3. Nazorat savollari

1. Amaliy mashg'ulotlarga doir beriladigan boshlang'ich ma'lumotlarni sharhlang.

2. «Kitob temir-beton buyumlari» korxonasi tarixini gapiring.

3. Korxona sexlari texnologik jarayonining umumiy xarakteristikasini tushuntiring.

4. Ma'lumotnomadan foydalanish jarayonini tushuntiring.

5. Elektr yuklamalarning toifalanishini izohlang.

6. Elektr stansiyaning qanday turlarini bilasiz?

7. Elektr stansiya va podstansiyaning farqini tushuntiring.

8. O'zbekistonda nechta elektr stansiya mavjud va ularning o'rnatilgan quvvatlari qanday?

9. Elektr tarmoqlarning nominal kuchlanish shkalasini aytib bering.

2–amaliy mashg‘ulot. Hisobiy quvvatlarni aniqlash

Mashg‘ulotning maqsadi:

Talabalarga amaliy mashg‘ulotlarni hisoblash uchun hisobiy quvvatlarni aniqlash hamda bilim va ko‘nikmalarini masalalar yordamida shakllantirishdan iborat.

Mashg‘ulotning rejasi:

1. Nazariy qism
2. Amaliy mashg‘ulotga doir namunaviy masala yechish
3. Nazorat savollari

Tayanch so‘zlar va iboralar: hisobiy quvvat, aktiv quvvat, reaktiv quvvat, to‘la quvvat, sanoat korxonalari, sex, elektr ta‘minoti.

1. Nazariy qism

Zamonaviy sanoat korxonalarining elektr ta‘minoti tizimini loyihalashda, yechilishi kerak bo‘lgan murakkab texnik-iqtisodiy masalalarning asosini kutilayotgan elektr yuklamalarni to‘g‘ri aniqlash tashkil etadi. Elektr yuklamalarning hisobiy quvvatlarini hisoblash har qanday elektr ta‘minlash tizimini loyihalashda birinchi bosqich hisoblanadi. Elektr yuklamalarning hisobiy quvvatlarini aniqlash elektr tizimiga sarf bo‘ladigan kapital mablag‘lar, rangli metallar sarfi, elektr energiyasi nobudgarchiligi va ekspluatatsiya xarajatlarini aniqlashi bilan belgilanadi.

Agar hisobiy quvvat oshirib aniqlansa, kapital mablag‘larning ortishiga, tanqis bo‘lgan elektr qurilmalar va o‘tkazgichlarning to‘la imkoniyat darajasida ishlamasligiga va elektr energiyasi nobudgarchiligining oshishiga sabab bo‘ladi. Yuklamani kamaytirib aniqlash esa elektr qurilmalarining tez ishdan chiqishiga, ayrim agregatlar ish unumdorligining kamayishiga, elektr ta‘minoti tizimida nobudgarchiliklarning oshishiga, elektr energiyasi sifat ko‘rsatkichlarining yomonlashishiga va elektr ta‘minoti tizimi ishonchligining kamayishiga olib keladi. Shuning uchun kutilayotgan yuklamalarni to‘g‘ri aniqlash elektr ta‘minoti tizimini optimal loyihalashtirishning asosiy omilidir.

Hisobiy aktiv quvvat sifatida shunday davomli o‘zgarmas yuklama qabul qilinadiki, uning ta‘siridan o‘tkazgich haroratining oshishi yoki izolyatsiyaning issiqlikdan eskirish darajasi, kutilayotgan o‘zgaruvchan yuklamadagiga ekvivalent bo‘ladi.

Hisobiy yuklamalarni aniqlashda quyidagi vaziyatlarga e'tibor berish kerak:

- sex va korxonalarning yuklamalar grafiklari vaqt o'tishi bilan texnologik jarayonni takomillashishi natijasida tekislanib boradi;
- ishlab chiqarishni avtomatlashtirish va mexanizatsiyalash elektr energiya sarfining oshishiga, ya'ni elektr yuklamalarning ortishiga olib keladi;
- sanoat korxonalari elektr ta'minoti tizimlarini loyihalashda ishlab chiqarishning kelajakdagi rivojlanishini, ya'ni korxona elektr yuklamasi-ning yaqin 20 yil mobaynida ortishini hisobga olish kerak.

Elektr ta'minoti tizimlarini loyihalashda kutilayotgan hisobiy yuklamalarni aniqlash uchun ishlatiladigan usullarni ikki guruhga bo'lib qarash mumkin.

Birinchisi, asosiy usullar guruhi bo'lib, hisobiy yuklama quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha aniqlanadi:

- o'rnatilgan quvvat va talab koeffitsiyenti;
- o'rtacha quvvat va yuklamalar grafigining forma koeffitsiyenti;
- o'rtacha quvvat va hisobiy yuklamaning o'rta yuklamadan chetlashishi (statistik usul)
- o'rtacha quvvat va maksimum koeffitsiyenti (tartibga solingan diagrammalar usuli).

Ikkinchisi, yordamchi usullar guruhi bo'lib, hisobiy yuklamani topishda quyidagi ko'rsatkichlar asos qilib olinadi:

- mahsulot birligiga to'g'ri keladigan elektr energiyasining solishtirma sarfi;
- korxona maydonining $1 m^2$ yuzasiga to'g'ri keladigan elektr yuklama miqdori.

U yoki boshqa usulni tanlash, hisoblash usulining joiz xatoliliga qarab belgilanadi. Yaxlitlashtirilgan hisoblashlarda sex iste'molchilari-ning umumiy o'rnatilgan quvvatlaridan foydalaniladigan usullar ishlatiladi. Ayrim elektr iste'molchilarning ma'lumotnoma ma'lumotlariga asoslangan holda, yuqoridagi usullar bilan hisoblash nisbatan aniq deb sanaladi.

Hisobiy yuklamani o'rnatilgan quvvat va talab koeffitsiyenti bo'yicha aniqlash taxminiy usul bo'lib, xomaki hisoblashlarda va umumkorxona yuklamalarini aniqlashda ishlatilishi tavsiya etilganligi sababli, ushbu amaliy mashg'ulotda ko'rsatilgan usuldan foydalanamiz:

- sexning hisobiy aktiv quvvati:

$$P_h = P_n \cdot k_t, kVt \quad (2.1)$$

bu yerda, P_n - oʻrnatilgan nominal quvvat (elektr isteʼmolchilarning texnik pasportida koʻrsatilgan quvvat), (kVt);

k_t - mazkur guruh isteʼmolchilari uchun talab koeffitsiyenti (qiymati maʼlumotnomadan olinadi).

- sexning hisobiy reaktiv quvvati:

$$Q_h = P_h \cdot \operatorname{tg} \varphi, \text{ kVAr} \quad (2.2)$$

bu yerda, $\operatorname{tg} \varphi$ ning qiymati $\cos \varphi$ ga mos keladi.

$\cos \varphi$ - guruh isteʼmolchilari uchun maʼlumotnomadan olinadigan quvvat koeffitsiyenti:

$$\operatorname{tg} \varphi = \frac{\sqrt{1 - \cos^2 \varphi}}{\cos \varphi} \quad (2.3)$$

- guruh isteʼmolchilari joylashgan sex maydonining yuzasi:

$$F_h = a \cdot b \cdot M^2 \cdot 10^{-6}, \text{ m}^2 \quad (2.4)$$

bu yerda, a – sex yuzasining eni, (mm);

b - sex yuzasining uzunligi, (mm);

M – sex yoki zavodning masshtabi.

- sexning yoritishga ketadigan hisobiy aktiv quvvat:

$$P_{h,yor} = P_{sol,yor} \cdot k_{t,yor} \cdot F_h \cdot 10^{-3}, \text{ kVt} \quad (2.5)$$

bu yerda, $P_{sol,yor}$ - ishlab chiqarish maydonining 1 m^2 yuzasini yoritishga ketadigan solishtirma quvvati, (Vt/m^2);

$k_{t,yor}$ - mazkur guruh isteʼmolchilari uchun yoritishga ketadigan talab koeffitsiyenti (qiymati maʼlumotnomadan olinadi).

- sexning toʻla quvvati:

$$S_h = \sqrt{(P_h + P_{h,yor})^2 + Q_h^2}, \text{ kVA} \quad (2.6)$$

- sexning hisobiy quvvat koeffitsiyenti:

$$\cos \varphi' = \frac{P_h + P_{h,yor}}{S_h} \quad (2.7)$$

- sexning hisobiy reaktiv quvvat koeffitsiyenti:

$$\operatorname{tg} \varphi' = \frac{\sqrt{1 - \cos^2 \varphi'}}{\cos \varphi'} \quad (2.8)$$

2. Amaliy mashg'ulotga doir namunaviy masala yechish

Misol tariqasida, amaliy mashg'ulot uchun berilgan boshlang'ich ma'lumotlarga tayangan holda, *Sement omborining* hisobiy quvvatlarini ko'rib chiqamiz.

- sexning hisobiy aktiv quvvati:

$$P_h = P_{o'm} \cdot k_t = 100 \cdot 0,45 = 45 \text{ kVt}$$

- sexning hisobiy reaktiv quvvati:

$$Q_h = P_h \cdot \operatorname{tg} \varphi = 45 \cdot 1,02 = 45,909 \text{ kVAr}$$

- guruh iste'molchilari joylashgan sex maydonining yuzasi:

$$F_h = a \cdot b \cdot M^2 \cdot 10^{-6} = 112 \cdot 38 \cdot 900^2 \cdot 0,000001 = 3447 \text{ m}^2$$

bu yerda, $a=112 \text{ mm}$ – sement omborining eni;

$b=38 \text{ mm}$ - sement omborining uzunligi;

$M=1:900$ – zavodning masshtabi.

- sexning yoritishiga ketadigan hisobiy aktiv quvvat:

$$P_{h,yor} = P_{sol,yor} \cdot k_{t,yor} \cdot F_h \cdot 10^{-3} = 12 \cdot 0,8 \cdot 3447 \cdot 0,001 = 33,1 \text{ kVt}$$

- sexning to'la quvvati:

$$S_h = \sqrt{(P_h + P_{h,yor})^2 + Q_h^2} = \sqrt{(45 + 33,1)^2 + 45,909^2} = 90,589 \text{ kVA}$$

- sexning hisobiy quvvat koeffitsiyenti:

$$\cos \varphi' = \frac{P_h + P_{h,yor}}{S_h} = \frac{45 + 33,1}{90,589} = 0,86$$

- sexning hisobiy reaktiv quvvat koeffitsiyenti:

$$\operatorname{tg} \varphi' = \frac{\sqrt{1 - \cos^2 \varphi'}}{\cos \varphi'} = \frac{\sqrt{1 - 0,86^2}}{0,86} = 0,59$$

Xuddi shu tartibda, qolgan sexlar uchun hisobiy yuklamalarni aniqlab, jadval ko‘rinishiga keltiramiz va natijalarini 2.1-jadvalga kiritimiz.

2.1-jadval

№	Sexlarning nomlanishi	P_h	Q_h	F_h	$P_{h,yor}$	P_{um}	S_h	$\cos\varphi'$	$tg\varphi'$
		kVt	kVAr	m ²	kVt	kVt	kVA		
1	Sement ombori	45	45,9	3447	33,1	78,1	90,6	0,86	0,59
2	Beton-sement uskunalari sexi	320	374,1	1296	17,6	337,6	503,9	0,67	1,11
3	Payvandlash sexi	630	642,7	2754	29,7	659,7	921,1	0,72	0,97
4	Elektr-mexanika sexi	761,6	914,4	2511	37,2	798,8	1214,2	0,66	1,14
5	Ta'mirlash-mexanika sexi	700	933,3	4269	58	758	1202,4	0,63	1,23
6	Yoqilg'i ombori	58	100,5	972	9,33	67,3	120,9	0,56	1,49
7	Qozonxona	594,6	524,4	951,8	12,6	607,2	802,3	0,76	0,86
8	Kompressorxona	1064	798	907,2	7,02	1071	1335,6	0,80	0,75
9	Oshxona	105	92,6	939,6	16,5	121,5	152,8	0,80	0,76
10	Armatura sexi	660	880	1134	13,6	673,6	1108,2	0,61	1,30
11	Ma'muriy-xo'jalik binosi	75	66,1	5387	44,6	119,6	136,7	0,88	0,55
12	Nasosxona	787,5	590,6	486	7,2	794,7	990,2	0,80	0,74
13	Sinov maydoni	120	90	16200	220	340,1	351,8	0,97	0,26
14	Tayyor-mahsulot ombori	47,25	41,7	5589	53,7	100,9	109,2	0,92	0,41
15	Ishlov berish sexi	690	703,9	25151	342	1031,7	1248,9	0,83	0,68
Ja'mi		6658	6792	71995	902	7560	10163	0,74	0,90

3. Nazorat savollari

1. Hisobiy yuklama deganda nimani tushunasiz?
2. P_n , P_m , P_h , $P_{o'k}$, P_o – yuklamalar orasida munosabatni ko'rsating?
3. Elektr ta'minoti sxemasida elektr yuklamalarni aniqlash harakati joylarini aytib bering?
4. Hisobiy yuklamalar nima maqsadda aniqlanadi?
5. Yordamchi usullarning xatoliklari nimaga bog'liq?
6. Hisobiy yuklama mahsulot birligiga to'g'ri keladigan elektr energiya-ning solishtirma sarfiga qarab qanday aniqlanadi?
7. Hisobiy yuklama korxona maydonining 1 m² yuzasiga to'g'ri keladigan elektr yuklama miqdoriga qarab qanday aniqlanadi?
8. Hisobiy yuklama talab koeffitsiyenti asosida qanday formula bilan aniqlanadi?

3–amaliy mashg‘ulot. Reaktiv quvvat kompensatsiyasi

Mashg‘ulotning maqsadi:

Talabalarga amaliy mashg‘ulotlarni hisoblash uchun hisobiy reaktiv quvvatlarini aniqlash hamda bilim va ko‘nikmalarini masalalar yordamida shakllantirishdan iborat.

Mashg‘ulotning rejasi:

1. Nazariy qism
2. Amaliy mashg‘ulotga doir namunaviy masala yechish
3. Nazorat savollari

Tayanch so‘zlar va iboralar: hisobiy quvvat, aktiv quvvat, reaktiv quvvat, to‘la quvvat, sanoat korxonalari, sex, elektr ta‘minoti.

1. Nazariy qism

Reaktiv quvvatni kompensatsiyalash masalasi xalq xo‘jaligi uchun katta ahamiyatga ega bo‘lib, elektr ta‘minoti tizimining foydali ish ko‘effitsiyentini oshirish, uning iqtisodiy va sifat ko‘rsatkichlarini yaxshilashda asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda reaktiv quvvat iste‘molining o‘sishi aktiv quvvat iste‘molining o‘lishidan ancha yuqori bo‘lib, ayrim korxonalarda reaktiv yuklama aktiv yuklamaga nisbatan 130% tashkil etadi. Reaktiv quvvatni elektr uzatuv liniyalari bo‘ylab uzoq masofalarga uzatish, elektr ta‘minoti tizimi texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlarining yomonlashuviga olib keladi.

Sanoat korxonalarida reaktiv quvvatning asosiy qismini asinxron yuritgichlar (iste‘mol qilinayotgan umumiy reaktiv quvvatning 60-65%), transformatorlar (20-25%), havo elektr uzatish liniyalari, reaktorlar, o‘zgartgichlar (10% atrofida) va boshqa elektr iste‘molchilar iste‘mol qiladilar.

Aktiv quvvat elektr stansiyalarning generatorlari tomonidan ishlab chiqilsa, reaktiv quvvatni esa, stansiyaning sinxron generatorlari, sinxron kompensatorlar, sinxron yuritgichlar, kondensator batareyalari, elektr uzatuv liniyalari va tiristorli reaktiv quvvat manbalari tomonidan generatsiya qilinadi.

Elektr ta‘minoti tizimini loyihalashtirish jarayonida, reaktiv quvvat ko‘effitsiyentining ko‘rsatkichi bilan ishlash maqsadga muvofiqdir.

Korxonaning reaktiv quvvat ko‘effitsiyenti qanday bo‘lishligini energotizim hal qiladi, chunki reaktiv quvvatni kompensatsiyalash

masalasi to'g'ri yechilganda iste'molchilar, elektr uzatuv liniyalari, elektr tarqatuvchi qurilmalar, transformatorlar, o'zgartgichlar va generatorlarni o'z ichiga olgan tizim ishining effektivligi ta'minlanadi.

Reaktiv quvvatning elektr uzatuv liniyalari va transformatorlar orqali uzatish jarayoni elektr energiyasining qo'shimcha nobudgarchiligiga, kuchlanish yo'qotuvining oshishiga va elektr ta'minot tizimiga ketadigan sarf-xarajatlarning ortishiga olib keladi.

1. Elektr uzatuv liniyalari va transformatorlardan reaktiv quvvatni o'tishi natijasida qo'shimcha aktiv quvvat va energiya nobudgarchiligi sodir bo'ladi. Agar R qarshilikka ega bo'lgan elektr uzatuv liniyasi orqali R va Q quvvatlari uzatilsa, aktiv quvvat nobudgarchiligi quyidagicha aniqlanadi:

$$\Delta P = I^2 R = \left(\frac{S}{U} \right)^2 R = \frac{P^2 + Q^2}{U^2} R = \frac{P^2}{U^2} R + \frac{Q^2}{U^2} R = \Delta P_a + P_p \quad (3.1)$$

Demak, reaktiv quvvatni elektr uzatuv liniyasidan uzatish natijasida, qo'shimcha aktiv quvvat isrofi $\Delta P_h = \frac{Q^2}{U^2} R$ sodir bo'ladi va uning qiymati Q ning kvadratiga to'g'ri proporsionaldir. Shuning uchun, elektr stansiya generatorlaridan iste'molchilarga reaktiv quvvat uzatish maqsadga muvofiq emas.

2. Aktiv R va reaktiv X qarshiliklari hisoblangan energetik tizim elementidan R va Q quvvatli energiyalar uzatilganda, kuchlanishning yo'qotuvi quyidagicha topiladi:

$$\Delta U = IR \cos \varphi + IX \sin \varphi = \frac{UI \cos \varphi}{U} R + \frac{UI \sin \varphi}{U} X = \frac{P}{U} R + \frac{Q}{U} X = \Delta U_a + \Delta U_p \quad (3.2)$$

bu yerda, ΔU_a va ΔU_r - aktiv va reaktiv quvvatlarni uzatishi bilan bog'liq bo'lgan kuchlanishning yo'qotuvi.

Demak, reaktiv quvvat uzatilishi natijasida elektr ta'minoti tizimi elementida qo'shimcha kuchlanish yo'qotuvi $\Delta U_h = \frac{QX}{U}$ sodir bo'lib, uning miqdori Q va X larga to'g'ri proporsionaldir.

Korxona elektr ta'minoti tizmining katta miqdorda reaktiv quvvat bilan yuklanishi, havo va kabel elektr uzatuv liniyalari kesim yuzasining oshishiga va transformatorlar quvvatlarining ortishiga olib keladi.

Sanoat korxonalarida reaktiv quvvatni energotizimdan kam qabul qilishning ikki yo'li mavjud:

- tabiiy usul;

- maxsus kompensatsiyalovchi qurilmalarni ishlatish usuli.

Birinchi navbatda *tabiiy usullar* asosida reaktiv quvvat iste'molini kamaytirishni ko'rib chiqish kerak, chunki bunda katta miqdordagi xarajatlar talab qilinmaydi.

Reaktiv quvvatni kompensatsiyalovchi texnik vositalarga quyidagi qurilmalar kiradi: kondensator batareyalari, sinxron yuritgichlar yoki kompensatorlar va ventilli statik reaktiv quvvat manbasi.

Sinxron yuritgichlar qo'zg'atish tokining miqdori nominaldan oshirilganda reaktiv quvvat ishlab chiqariladi.

Sinxron kompensator salt ish rejimida ishlovchi sinxron yuritgich bo'lib, o'qida mexanik yuklama bo'lmaydi va u faqat reaktiv quvvat ishlab chiqarishga mo'ljallangan.

Sanoat korxonalarida kondensator batareyalari ko'p ishlatiladi. Ular 0,22; 0,38; 0,66; 6 va 10 kV li kuchlanishlarga mo'ljallangan bo'lib, bino ichkarisiga yoki tashqarisiga qo'yilishi mumkin. Kondensatorlar bir yoki uch fazali qilib ishlab chiqariladi. Kondensator batareyalarining reaktiv quvvatni kompensatsiyalashda keng ishlatishiga asosiy sabablar quyidagilardan iborat:

- aktiv quvvatning solishtirma isrofi 0,005 kVt/kVAr gacha kichik bo'lishi mumkin;
- ekspluatatsiyasi va ta'mirlash ishlari oson bajariladi;
- narxi nisbatan arzon;
- og'irligi yengil;
- shovqinsiz ishlaydi;
- elektr iste'molchilar guruhining joylashgan maydoniga o'rnatish mumkin.

Kondensator batareyalari uch fazali tarmoqqa uchburchak shaklida ulanadi. Bunday ulanganda har bir elementdagi kuchlanish qiymati yulduz sxema bo'yicha ulanishga nisbatan $\sqrt{3}$ marotaba katta bo'lib, ishlab chiqarilayotgan reaktiv quvvatning miqdori esa 3 marotaba ortiq bo'ladi. Kondensatorlar tarmoqdan uzilganda qoldiq zaryad avtomatik ravishda aktiv qarshilikka zaryadsizlanishi kerak. Zaryadsizlovchi qarshilik sifatida 6-10 kV kuchlanishlarda ikkita bir fazali kuchlanish transformatorlari, 0,38 kV kuchlanishda cho'g'lanuvchi lampalar ishlatiladi.

Kompensatsiyalovchi qurilmalarning zaruriy quvvatini aniqlash vaqtida energotizimning korxonaga uzatiladigan reaktiv quvvat miqdorini hisobga olish kerak. Umumiy holda quyidagi shart bajarilishi talab qilinadi:

$$Q_k \geq Q_h - Q_t, \text{ kVAr} \quad (3.3)$$

bu yerda, Q_h - korxonaning hisobiy (iste'mol qiladigan) reaktiv quvvati, (kVAr);

Q_e - energotizim tomonidan uzatiladigan reaktiv quvvat, (kVAr);

Q_k - korxonada kompensatsiyalanishi zarur bo'lgan reaktiv quvvat, (kVAr).

Korxonaning reaktiv quvvat tanqisligini bir qismi energotizim tomonidan qoplansa, ikkinchi qismi korxonaga o'rnatiladigan kompensatorlar orqali to'ldiriladi.

Kompensatsiyalovchi qurilmalarning quvvatini quyidagicha aniqlash mumkin.

$$Q_k = P_{um} \cdot (\operatorname{tg} \varphi_h - \operatorname{tg} \varphi_e), \text{ kVAr} \quad (3.4)$$

bu yerda, P_{um} - energotizim yuklamasi maksimum bo'lganida, korxonaning aktiv quvvati, (kVt);

$\operatorname{tg} \varphi_h$ - P_{um} ga to'g'ri keladigan reaktiv quvvat ko'effitsiyenti;

$\operatorname{tg} \varphi_e$ - energotizim talab qiladigan reaktiv quvvat ko'effitsiyenti, (hisoblashlar uchun $\cos \varphi = 0,95$ bo'lgan holatida $\operatorname{tg} \varphi_e = 0,328$ ga teng deb qabul qilingan).

2. Amaliy mashg'ulotga doir namunaviy masala yechish

Misol tariqasida *Beton-sement uskunalari sexi* uchun reaktiv quvvat kompensatsiya tadbiri o'tkazamiz. Bunda reaktiv quvvat manbasi sifatida kondensator batareyasini qo'llaymiz.

- sex bo'yicha kondensator batareyasining hisobiy quvvatini aniqlaymiz:

$$Q_{h.ku} = P_h \cdot (\operatorname{tg} \varphi_h - \operatorname{tg} \varphi_e) = 320 \cdot (0,588 - 0,328) = 249,9 \text{ kVAr}$$

Yalpi quvvati $Q_{n.ku} = 225 \text{ kVAr}$ hamda 3·UKN-0,38-75U3 markali kondensator batareyalarni tanlaymiz.

- sexning qoldiq reaktiv quvvatini hisoblaymiz:

$$Q_{h.kk} = Q_{h.0,4} - Q_{n.ku} = 374,4 - 225 = 149,4 \text{ kVAr}$$

- sexning kompensatsiyadan keyingi hisobiy to'la quvvatini topamiz:

$$S_{h.kk} = \sqrt{(P_h + P_{h.yor})^2 + Q_{h.kk}^2} = \sqrt{(320 + 17,6)^2 + 149,4^2} = 369,2 \text{ kVA}$$

3.1-jadval

№	Sexlarning nomlanishi	$Q_{h.ku}$	Kondensator uskunasining soni va tiplari	$Q_{n.ku}$	$Q_{h.kk}$	$S_{h.kk}$	$\cos\varphi''$	$\operatorname{tg}\varphi''$
		kVAr		kVAr	kVAr	kVA		
1	Sement ombori	11,7	-	0	45,9	90,6	0,86	0,59
2	Beton-sement uskunalari sexi	249,9	3·UKN-0,38-75U3	225	149,4	369,2	0,92	0,44
3	Payvandlash sexi	407	2·UKN-0,38-150U3 1·UKN-0,38-108U3	408	234,6	700,2	0,94	0,36
4	Elektr-mexanika sexi	621,5	4·UKN-0,38-150U3	600	313,9	858,3	0,93	0,40
5	Ta'mirlash-mexanika sexi	630,2	4·UKN-0,38-150U3	600	331	827,1	0,92	0,44
6	Yoqilg'i ombori	67,4	1·UKN-0,38-75U3	75	25,3	71,9	0,94	0,38
7	Qozonxona	317,3	2·UKN-0,38-150U3	300	223,3	647	0,94	0,37
8	Kompressorxona	443,8	3·UKN-0,38-150U3	450	348	1126,1	0,95	0,33
9	Oshxona	45,4	1·UKN-0,38-75U3	75	17,4	122,7	0,99	0,14
10	Armatura sexi	643,6	4·UKN-0,38-150U3	600	277,8	728,6	0,93	0,41
11	Ma'muriy-xo'jalik binosi	16,9	-	0	66	136,6	0,88	0,55
12	Nasosxona	327	2·UKN-0,38-150U3	300	290,6	846,2	0,94	0,37
13	Sinov maydoni	7,6	-	0	90	351,8	0,97	0,27
14	Tayyor-mahsulot ombori	4	-	0	41,58	109,2	0,93	0,41
15	Ishlov berish sexi	244,4	2·UKN-0,38-108U3	216	487,8	1141,2	0,90	0,47
Ja'mi		4022,4	-	3849	2942,6	8112,4	0,93	0,39

- sex bo'yicha kompensatsiyadan keyingi quvvat koeffitsiyentini aniqlaymiz:

$$\cos \varphi'' = \frac{P_h + P_{h.yor}}{S_{h.kk}} = \frac{320 + 17,6}{369,2} = 0,91.$$

- sexning kompensatsiyadan keyingi reaktiv quvvat koeffitsiyenti:

$$\operatorname{tg} \varphi'' = \frac{\sqrt{1 - \cos^2 \varphi''}}{\cos \varphi''} = \frac{\sqrt{1 - 0,91^2}}{0,91} = 0,44$$

Xuddi shu tartibda, qolgan sexlar uchun ham reaktiv quvvat kompensatsiyasi tadbirini o'tkazib, jadval ko'rinishida keltiramiz va natijalarini 3.1-jadvalga kiritamiz.

3. Nazorat savollari

1. Reaktiv quvvat kompensatsiya muammosini qanday tushunasiz?
2. Reaktiv quvvat kompensatsiyasi nima maqsadda qilinadi?
3. Reaktiv quvvat iste'molini tabiiy usullar bilan kamaytirish yo'larini aytib bering?
4. Reaktiv quvvat kompensatsiyasi vositalarining qanday belgilari bor?
5. Kondensator batareyalarning qanday kamchiliklari mavjud?
6. Kompensatsiyalovchi qurilmalarning quvvatini qanday aniqlash mumkin?
7. Reaktiv quvvatni ishlab chiqarishni rostdash nima maqsadda bajariladi?
8. Reaktiv quvvatni rostdashning qanaqa usullarini bilasiz?
9. Reaktiv quvvatni avtomatik rostdash usullarini aytib bering?

4–amaliy mashg‘ulot. Bosh pasaytiruvchi podstansiyaning o‘rnini topish. Elektr yuklamalar kartogrammasi

Mashg‘ulotning maqsadi:

Talabalarga amaliy mashg‘ulotlarni hisoblash uchun bosh pasaytiruvchi podstansiyaning o‘rnini topish va elektr yuklamalar kartogrammasini qurish hamda bilim va ko‘nikmalarini masalalar yordamida shakllantirishdan iborat.

Mashg‘ulotning rejasi:

1. Nazariy qism.
2. Amaliy mashg‘ulotga doir namunaviy masala yechish.
3. Nazorat savollari.

Tayanch so‘zlar va iboralar: bosh pasaytiruvchi podstansiya, aktiv quvvat, reaktiv quvvat, elektr yuklamalar kartogrammasi, sanoat korxonalari, sex, elektr ta‘minoti.

1. Nazariy qism

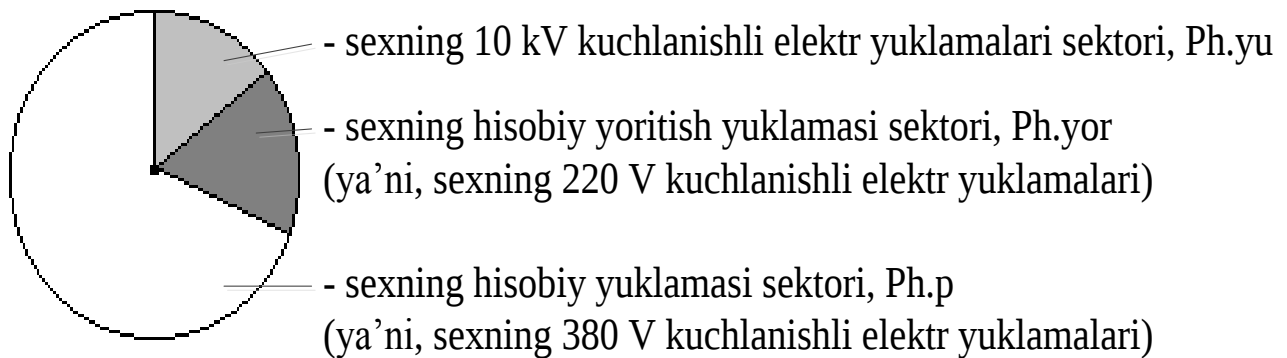
Sanoat korxonalarining bosh pasaytiruvchi podstansiyalarida, elektr energetikasi tizimidan uzatilgan yuqori kuchlanishli (35, 110, 220, 500 kV) elektr energiyasini 6-10 kV li kuchlanishga pasaytiradi. bosh pasaytiruvchi podstansiyaning o‘rnatish joyini to‘g‘ri tanlash, sanoat korxonasining elektr ta‘minoti tizimini optimal loyihalashdagi asosiy masalalaridan biri hisoblanadi.

Korxonaning elektr ta‘minotini loyihalash jarayonida, uning bosh plani berilib, unda barcha sexlar va boshqa ob‘yektlar ko‘rsatilgan bo‘ladi. Sexlarning joylashish tartibi korxonaning texnologik jarayonidan kelib chiqadi. Planda sex va boshqa ob‘yektlardagi qurilmalarning o‘rnatilgan quvvatlari ko‘rsatiladi. Bulardan tashqari ayrim sex va korxonaning aktiv va reaktiv quvvatlarining yozgi va qishki fasllariga tegishli bo‘lgan xarakterli kunlik grafiklari beriladi.

Korxonaning bosh pasaytiruvchi podstansiyasining joylashish o‘rinlarini to‘g‘ri tanlash elektr ta‘minoti tizimiga ketadigan sarfxarajatlarni kamaytiradi. BPP ni joylashish o‘rnini to‘g‘ri tanlash uchun, korxonaning bosh planiga elektr yuklamalar kartogrammasi chiziladi.

Elektr yuklamalar kartogrammasi deb, har bir ob‘yekt va sex maydonlarida chizilgan doiralar tushuniladi. Ularning markazlari sifatida, ob‘yekt va sex bosh planlarining markazlari olinadi. Chizilgan doiralarning yuzalari, olingan masshtab bo‘yicha sex yuklamalariga teng bo‘ladi. Sex yoki korxona yuklamalarining markazlari, elektr energiyasini qabul

qiluvchi iste'molchilarning simvolik markazi hisoblanadi. Bosh pasaytiruvchi podstansiya va sex podstansiyalarining imkoniyat chegarasida ushbu markazga joylashtirish kerak. Bu esa, yuqori kuchlanishli elektr energiyasini iste'molchilarga yaqinlashtiradi, yuqori va past kuchlanishli tarqatuvchi elektr tarmoqlarining uzunligini qisqartiradi, sarflanadigan o'tkazgichlar uzunliklarini kamaytiradi va elektr energiyasini nobudgarchiligining kamayishiga olib keladi. Bulardan tashqari, elektr yuklamalar kartogrammasi asosida elektr yuklamalarni korxona hududida qanday taqsimlanganligini tasavvur qilish imkoniyati yaratiladi (4.1-rasm).

4.1–rasm. Sex quvvatlarining sektorlarga bilingan tasviri

Elektr yuklamalar kartogrammasini aktiv va reaktiv yuklamalar uchun alohida-alohida qurish maqsadga muvofiqdir. Chunki aktiv va reaktiv quvvat iste'molchilarning korxona maydoni bo'yicha joylashishlari har xil bo'lib, ular ayrim-ayrim manbalarga ulanishlari mumkin.

Elektr yuklamalar kartogrammasi doiralarining radiuslari quyidagi formulalardan aniqlanadi:

$$r_{ai} = \sqrt{P_{hi} / \pi m}, \text{ sm} \quad (4.1)$$

$$r_{ri} = \sqrt{Q_{hi} / \pi m}, \text{ sm} \quad (4.2)$$

bu yerda, P_{hi} ; Q_{hi} – i chi sexning hisobiy aktiv va reaktiv quvvatlari;

π – matematik doimiy bo'lib, $\pi=3,14$ ga tengdir va hisoblashlarda o'zgarmas qiymat deb qabul qilamiz;

m – doira yuzini aniqlash uchun tanlangan mashtab.

$$m = \frac{P_{hi}}{\pi \cdot r^2}, \text{ kVt/sm}^2 \quad (4.4)$$

Aktiv yuklamalarning ta'minoti elektr tizimi tomonidan bajarilsa, reaktiv quvvat manbasi sifatida maxsus kondensator batareyalar, sinxron kompensatorlar va reaktiv quvvatning ventilli statik manbalarini ishlatish mumkin. Reaktiv quvvat manbalarini o'rnatish joyi reaktiv quvvat

kartogrammasi asosida yuklamalarning simvolik markazini aniqlash natijasida topiladi. Reaktiv quvvat kompensatorlari o‘rinlarini noto‘g‘ri tanlash reaktiv quvvat oqimlarini elektr ta‘minoti tizimi elementlaridan keraksiz harakatlariga olib keladi va elektr energiyasining qo‘shimcha nobudgarchiliklariga sabab bo‘ladi.

Elektr yuklamalar kartogrammasining har bir doirasini sektorlarga ajratish mumkin. Bu sektorlarning yuzalari mos ravishda yuqori va past kuchlanishli, hamda yoritish yuklamalariga proporsional bo‘ladi. Agar biror sexda yuqori va past kuchlanishli iste‘molchilar, shu bilan bir qatorda yoritish qurilmalari mavjud bo‘lsa, hisobiy quvvat uch tashkil etuvchilardan iborat bo‘ladi, ya’ni:

$$P_h = P_{yu.k} + P_{p.k} + P_{yor}, kVt \quad (4.4)$$

bu yerda, P_h – sexning umumiy hisobiy aktiv yuklamasi, (kVt);

$P_{yu.k}$ – sexdagi yuqori kuchlanishli iste‘molchilarning hisobiy quvvati, (kVt);

P_{pk} – past kuchlanishli iste‘molchilarning hisobiy quvvati, (kVt);

P_{yor} – yoritish qurilmalarining hisobiy yuklamasi, (kVt).

Sektorlarning markaziy burchaklari quyidagicha aniqlanadi:

$$\alpha_1 = \frac{P_{yu.k} \cdot 360^0}{P_h}; \quad \alpha_2 = \frac{P_{yor} \cdot 360^0}{P_h} \quad (4.5)$$

Elektr yuklamalar kartogrammasini qurishda, doiralarning markazlari sex shakllarining geometrik markazlariga joylashtiriladi. Qurilgan elektr yuklamalar kartogrammasi asosida korxona yuklamalarining shartli markazi aniqlanadi. Sex yuklamalarining yuzasi uning yuzasi bo‘yicha tekis taqsimlangan deb faraz qilinsa, yuklamalarining shartli markazi sex geometrik shaklining markazida deb qabul qilinadi. Korxona yuklamalarining shartli markazini aniqlashda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$X_0 = \frac{\sum_{i=1}^n P_i x_i}{\sum_{i=1}^n P_i} \text{ sm}; \quad Y_0 = \frac{\sum_{i=1}^n P_i y_i}{\sum_{i=1}^n P_i} \text{ sm}, \quad (4.6)$$

bu yerda, P_i ; x_i ; y_i – i chi sexning hisobiy aktiv quvvati va uning geometrik markazining koordinatlari hisoblanadi.

Agar har xil sabablarga (texnologik, arxitekturaviy, ekologik va h.k) ko‘ra, bosh pasaytiruvchi podstantsiyani korxonaning yuklamalarining

shartli markazi aniqlangan nuqtada o'rnatishning iloji bo'lmasa, uni tashqi elektr manbasi tomonga siljitish tasviya etiladi.

Agar korxona sexlariga elektr energiyasini tizimdan markaziy tarqatish punkti orqali uzatiladigan bo'lsa, uni o'rnatish joyini aniqlashda yuklamalarining shartli markazini hisoblash shart emas. Markaziy tarqatish punkti o'rni tanlanganda elektr energiyasini teskari tomonga uzatilishiga yo'l qo'ymaslik kerak. Bunday talab bajarilganda o'tkazgich materiallari tejaladi va elektr energiyasi nobudgarchiligi kamayadi.

Sex transformator podstantsiyalarini iloji boricha iste'molchilar guruhiga yaqin joylashtirish zarur. Bundan tashqari podstantsiyaning o'rnini tanlanganda, ishlab chiqarish binosining shaklini, texnologik qurilmalarini joylashishini, sovitish sharoitlarini, yong'indan xavfsizligini va ishlatiladigan elektr jihozlarining turlarini hisobga olish kerak bo'ladi. Ko'p hollarda, podstantsiyalar sex ichida, sex binosiga ichki yoki tashqi tomonidan birlashtirilgan tarzda quriladi. Sanoat korxonalari elektr ta'minotida komplekt transformator podstantsiyalari keng ishlatiladi. Bunday komplekt transformator podstantsiyalar zavod tomonidan to'la yig'ilgan holatda keltiriladi. Ular transformatorlar va komplekt taqsimlash qurilmalaridan tashkil topgan bo'lib, manzilga yetkazish oson, kam joyni egallaydi, hamda ta'mirlash ishlarini tezkorlik bilan bajarish mumkin.

2. Amaliy mashg'ulotga doir namunaviy masala yechish

Misol tariqasida *Sement ombori* uchun elektr yuklamalar kartogrammasini quramiz, bunda, $m=10 \text{ kVt/sm}^2$ ga teng deb qabul qilamiz.

Elektr yuklamalar kartogrammasini aktiv yuklamalar uchun quramiz va doira radiusini 2.1-jadval ma'lumotlari asosida aniqlaymiz.

$$r_{ai} = \sqrt{\frac{\sum P_h}{\pi \cdot m}} = \sqrt{\frac{P_h + P_{h.yor}}{\pi \cdot m}} = \sqrt{\frac{45 + 33,1}{3,14 \cdot 10}} = 1,6 \text{ sm}$$

Sex yoritishi uchun ketadigan quvvat sektorini aniqlaymiz:

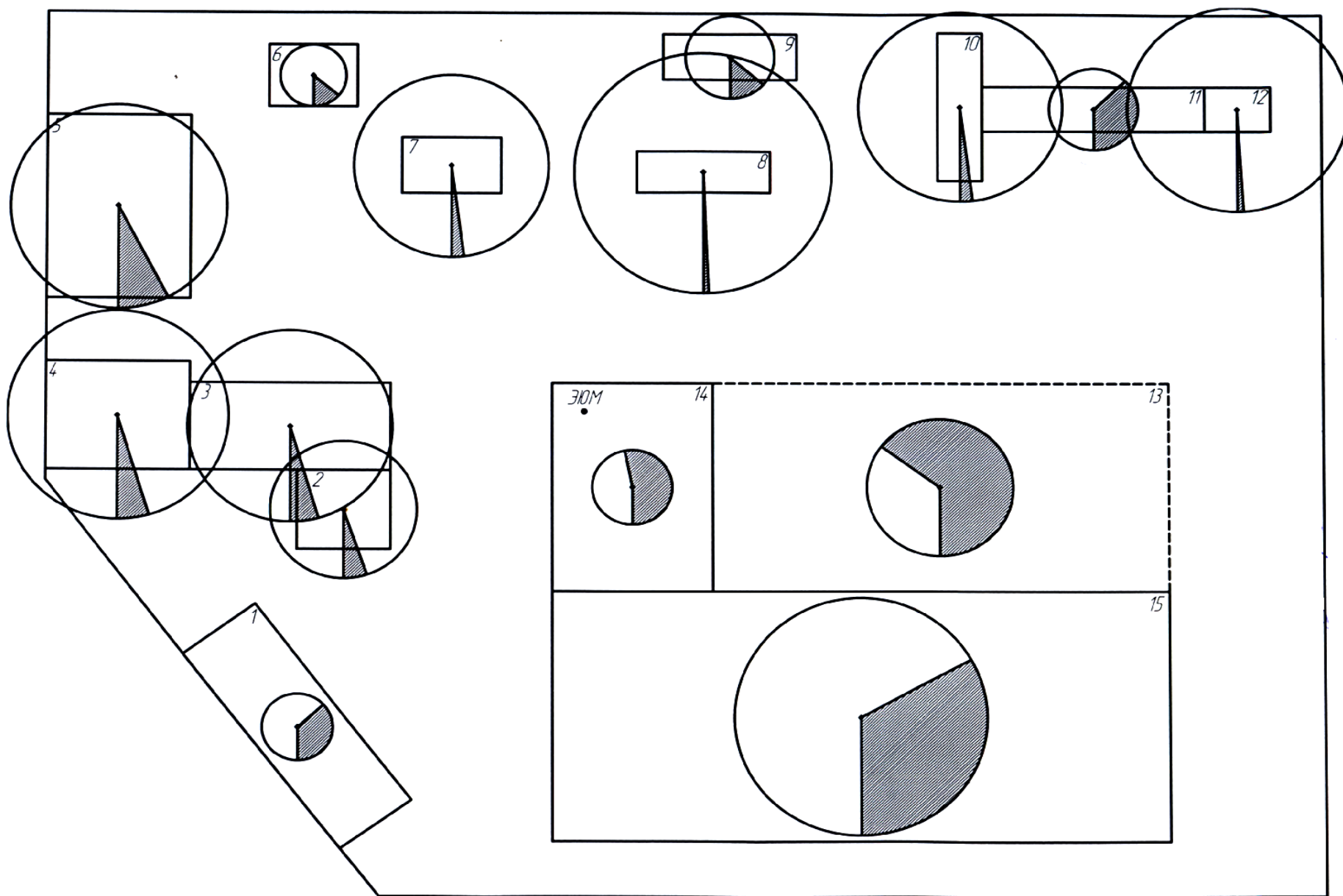
$$\alpha_{yor} = \frac{P_{h.yor} \cdot 360^0}{\sum P_h} = \frac{33,1 \cdot 360^0}{45 + 33,1} = 152,6^0.$$

Xuddi shu tartibda, qolgan sexlar uchun doira radiusi va quvvatlar sektorini aniqlab, natijalarini 4.1-jadvalga kiritamiz.

Elektr yuklamalarining shartli markazini aniqlaymiz. Elektr yuklamalarining shartli markazini aniqlash uchun, har bir sexni X va Y o'qidagi ko'rsatkichlarini $\sum P_h$ ga ko'paytirib, natijalarini 4.1-jadvalga kiritamiz va ularning summasini aniqlaymiz (masalan, *Sement omborida* $x_1=2,5 \text{ sm}$ va $y_1=3,5 \text{ sm}$ ga teng).

4.1-jadval

№	Sexlarning nomlanishi	x	y	$P_{um} \cdot x$	$P_{um} \cdot y$	r	α_{yor}
		sm	sm	kVt·sm	kVt·sm	sm	grad
1	Sement ombori	2,5	3,5	195,24	273,33	1,6	152,6
2	Beton-sement uskunalari sexi	11,5	16,5	3882,5	5570,5	3,3	18,77
3	Payvandlash sexi	10,5	17	6927,3	11216	4,6	16,23
4	Elektr-mexanika sexi	3	8	2396,4	6390,5	5	16,77
5	Ta'mirlash-mexanika sexi	3	18	2274	13644	4,9	27,54
6	Yoqilg'i ombori	11,5	35,5	774,31	2390,3	1,5	49,89
7	Qozonxona	18	34	10930	20645	4,4	7,482
8	Kompressorxona	28,8	34	30845	36415	5,8	2,359
9	Oshxona	30	39,5	3644,7	4798,9	2	48,86
10	Armatura sexi	40,5	34,3	27280	23104	4,6	7,255
11	Ma'muriy-xo'jalik binosi	46	34,3	5501,6	4102,3	2	134,2
12	Nasosxona	52,5	36,5	41722	29007	5	3,263
13	Sinov maydoni	39	19,3	13263	6563,5	3,3	233
14	Tayyor-mahsulot ombori	25	19,3	2522,6	1947,5	1,8	191,4
15	Ishlov berish sexi	27,5	8,4	28371	8666	5,7	119,2
Ja'mi:				180529	174732		

4.2-rasm. «Kitob temir-beton buyumlari» korxonasi sexlarining elektr yuklamalar kartogrammasi

Yuklamalarning shartli markazini koordinatlari quyidagicha hisoblanadi:

$$X_0 = \frac{\sum_{i=1}^n P_{hi} x_i}{\sum_{i=1}^n P_{hi}} = \frac{\sum_{i=1}^{n=15} P_{h1} x_1 + P_{h2} x_2 + \dots + P_{h15} x_{15}}{\sum_{i=1}^{n=15} P_{h1} + P_{h2} + \dots + P_{h15}} = \frac{180529}{7559,83} = 23,88 \text{ sm}$$

$$Y_0 = \frac{\sum_{i=1}^n P_{hi} y_i}{\sum_{i=1}^n P_{hi}} = \frac{\sum_{i=1}^{n=15} P_{h1} y_1 + P_{h2} y_2 + \dots + P_{h15} y_{15}}{\sum_{i=1}^{n=15} P_{h1} + P_{h2} + \dots + P_{h15}} = \frac{174732}{7559,83} = 23,113 \text{ sm}$$

3. Nazorat savollari

1. Elektr yuklamalar kartogrammasi nima maqsadda quriladi?
2. Yuklamalar markazini aniqlashda xatoliklar nimaga olib keladi?
3. Elektr yuklamalar kartogrammasi nimani ko'rsatadi?
4. Bosh pasaytiruvchi podstantsiya va markaziy tarqatish punkitini joylashtirish shartlari bir xil bo'ladimi yoki har xil?
5. Sanoat korxonalarining elektr ta'minoti tizimida komplekt transformator podstantsiyalarini qo'llashning afzalligini izohlang.
6. Sanoat korxonalari elektr ta'minoti tizimida markaziy tarqatish punkti talablarini sharhlang.

5 – amaliy mashg'ulot. Transformatorlarning soni va quvvatlarini aniqlash

Mashg'ulotning maqsadi:

Talabalarga amaliy mashg'ulotlarni hisoblash uchun transformatorlarning soni va quvvatlarini aniqlash hamda bilim va ko'nikmalarini masalalar yordamida shakllantirishdan iborat.

Mashg'ulotning rejasi:

1. Nazariy qism
2. Amaliy mashg'ulotga doir namunaviy masala yechish
3. Nazorat savollari

Tayanch soʻzlar va iboralar: bosh pasaytiruvchi podstansiya, sex transformator podstansiya, aktiv quvvat, reaktiv quvvat, toʻla quvvat, sanoat korxonalari, sex, elektr taʼminoti.

1. Nazariy qism

Korxonaning ratsional elektr taʼminoti tizimini yaratishda, bosh pasaytiruvchi podstansiya va sex podstansiyalaridagi kuch transformatorlarining soni va quvvatlarini texnik-iqtisodiy nuqtai nazardan toʻgʻri tanlash katta ahamiyatga ega. Texnik koʻrsatkichlariga elektr taʼminoti sxemasining ishonchliligi, ekspluatatsiyada qulayligi, jihozlarni uzoq muddatda ishlay olishi, avtomatlashganlik darajasi va boshqalar kiradi. Iqtisodiy koʻrsatkichlarga esa, asosan boshlangʻich kapital mablagʻ va yillik sarf-xarajatlar kiradi. Korxona uchun kuch transformatorlarining soni va quvvatlarini tanlashda, ikki yoki koʻp variantlar tahlil qilinib, ulardan eng maʼquli tanlab olinadi.

Korxona elektr taʼminoti tizimidagi transformatorlar tanlanganida ularning ikki yoki uchta standart quvvatli boʻlishiga erishish maqsadga muvofiqdir. Bunda zaxiradagi transformatorlar soni kamayib, buzilganining oʻrnini qoplash va almashtirish osonlashadi.

35 kV va undan yuqori kuchlanishli podstansiyalarning sxemalarida, yuqori kuchlanishli tomonlarida uzgichlar ishlatilmasa, elektr taʼminot tizimi katta miqdorda arzonlashadi. Barcha chekka podstansiyalar loyihalashtirilganda yuqori kuchlanishli qismiga uzgichlar (выключатели) oʻrniga qisqa tutashtirgich (короткозамыкатель) va boʻlgichlar (отделители)ni qabul qilish tavsiya etiladi. Sex podstansiyasida transformatorni yuqori kuchlanishli elektr uzatuv liniyasi tomoniga, ajratgichlar (разъединители) yoki ajratgich-saqlagichlar (разъединитель-предохранители) yoki yuklamani oʻchirgich-saqlagichlar (выключатель нагрузки-предохранитель) orqali ulash toʻgʻri boʻladi.

BPP va MTP larida transformatorlar soni elektr taʼminotiga boʻlgan ishonchlilik darajasi bilan aniqlanadi, yaʼni bir transformator ishdan chiqsa, ikkinchisi buzilgan transformatorni taʼmirlash yoki almashtirishga ketadigan vaqt oraligʻi uchun 100% li ishonchilikni taʼminlaydi.

Birinchi toifali elektr isteʼmolchilarni ikki transformatorli podstansiyalaridan taʼminlash zarur boʻlib, har bir transformator ayrim shina seksiyalariga ulanishi shart. Bunda past kuchlanishli ishchi shina seksiyalari ham alohida saqlanadi. Bu esa oʻz navbatida past kuchlanishli tarmoqlarning ish sharoitlarini yaxshilab, qisqa tutashuv tokining miqdorini ikki marotaba kamaytiradi.

Ikkinchi toifali elektr iste'molchilarni, ikki transformatorli yoki bir transformatorli podstantsiyadan (zaxiradagi transformatorni biror soat davomida almashtirish imkoniyati bo'lganda) elektr energiyasi bilan ta'minlash mumkin.

Uchinchi toifali elektr iste'molchilar, zaxirada transformator mavjud bo'lganda, bir transformatorli podstantsiyaga ulanishlari mumkin.

Transformatorlar quvvatlari hisobiy yuklamalarga mos ravishda qabul qilinadi. Shu qatorda, transformatorning iqtisodiy ish rejimi va elektr iste'molchilarining elektr ta'minoti bo'yicha ishonchliligini ta'minlashi ham hisobga olinadi. Me'yoriy sharoitda transformatorning yuklamasi uning tabiiy ishlash muddatini qisqartirishi kerak emas. Transformatorning nominal quvvati deganda, shunday yuklanish tushuniladiki, unda nominal ish sharoitida, belgilangan ishlash muddati davomida (taxminan 20 yil) transformator uzluksiz ishlay oladi. Transformatorning normal ish sharoitida quyidagi shartlar bajarilishi zarur:

- sovutuvchi muhitning harorati - 20°S ;
- transformator moyining o'rtacha harorati atrof-muhit haroratidan 44°S ga (M va D sovutish tizimlari uchun) yoki 36°S ga (DS, S sovutish tizimlari uchun) oshmasligi kerak;
- transformator chulg'aming eng qizigan nuqtasidagi harorat uning o'rtacha haroratidan 13°S ga oshmasligi zarur;
- qisqa tutashuv nobudgarchiligining salt ishlash nobudgarchiligiga nisbati taxminan 5 ga teng bo'lishi kerak;
- izolyatsiya harorati o'rtacha (85°S) haroratga nisbatan 6°S o'zgarsa, uning ishlash muddati ikki marotabaga o'zgaradi;
- o'tish jarayonlarida transformator moyining yuza qismidagi harorat 95°S dan, chulg'am metallining eng qizigan qismining harorati esa 140°S dan oshmasligi kerak.

Transformatorlar quvvatlarini tanlashda ularning o'tayuklanish imkoniyatlarini ham hisobga olish kerak. Aks holda, o'rnatilayotgan transformatorning quvvatini zaruriyatsiz katta qabul qilishga to'g'ri keladi. Ekspluatatsiya jarayonida transformatorlarni tizimli yoki favqulodda (авария) holatlarida o'tayuklatish mumkin.

Transformatorni favqulodda (авария) holatda 5 sutka davomida 40% gacha o'ta yuklatishga ruxsat etiladi. Bunday yuklatishning vaqti har sutkada 6 soatdan oshmasligi kerak. Buning uchun favqulodda (авария) holatigacha transformatorning yuklamasi uning pasportida ko'rsatilgan quvvatning 0,93 qismidan oshmagan bo'lishi zarur.

Sanoat korxonalarida iste'molchilarning elektr ta'minotida zarur

bo'lgan transformatorlarning soni, quvvati va tiplarini tanlashda quyidagi tartib tavsiya etiladi:

- podstansiyada o'rnatiladigan transformatorlarning soni iste'molchilarning elektr ta'minotining ishonchliligiga bo'lgan talabidan kelib chiqiladi;

- podstansiyadagi transformatorlarni quvvati hisobiy to'la quvvat asosida tanlanadi.

$$S_{h\Sigma} = \sqrt{P_{h\Sigma}^2 + Q_{h\Sigma}^2}, kVA \quad (5.1)$$

bu yerda, $P_{h\Sigma}$; $Q_{h\Sigma}$ - korxonaning hisobiy aktiv va reaktiv quvvatlari. $Q_{h\Sigma}$ aniqlaganda korxonada o'rnatilgan reaktiv quvvatini kompensatsiyalovchi qurilmalarining quvvatini hisobga olish kerak.

Agar sanoat korxonasining BPP ga ikkita transformator o'rnatilishi zarur bo'lganda, ularning har birining nominal quvvati bo'yicha quyidagicha tekshiriladi:

$$S_{n.tr} \geq \frac{S_{h\Sigma}}{2 \cdot 0,7}, kVA \quad (5.2)$$

Favqulodda (авария) holatlar uchun transformatorning o'tayuklanish imkoniyatini quyidagicha tekshirib ko'riladi.

$$1,4 \cdot S_{n.tr} \geq S_{h\Sigma}, kVA \quad (5.3)$$

bu yerda, hisobiy quvvat $S_{h\Sigma}$ aniqlaganda, III toifali iste'molchilar e'tiborga olinmaydi.

Transformatorlarni ratsional yuklanish koeffitsiyentini quyidagicha olish tavsiya etiladi:

- ikki transformatorli podstansiyalarning yuklamalarida I toifali iste'molchilar ko'pchilikni tashkil etganda, $k_{yuk}=0,65 \div 0,7$;

- bir transformatorli podstansiyalarda, kichik kuchlanishda boshqa podstansiyadan zaxira liniya orqali ta'minlanganda, $k_{yuk}=0,7 \div 0,8$;

- II toifali iste'molchilar ko'pchilikni tashkil qilib, markazlashtirilgan zaxira transformatori mavjud bo'lganida yoki podstansiya yuklamalari III toifali iste'molchilardan iborat bo'lganida, $k_{yuk}=0,9 \div 0,95$.

Podstansiyadagi transformatorlar quvvatlarining mumkin bo'lgan variantlari favqulodda (авария) holatdagi va tizimli o'tayuklanishlarini hisobga olgan holda ko'rib chiqiladi. Belgilangan variantlardan texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini eng qulay bo'lgani qabul qilinadi.

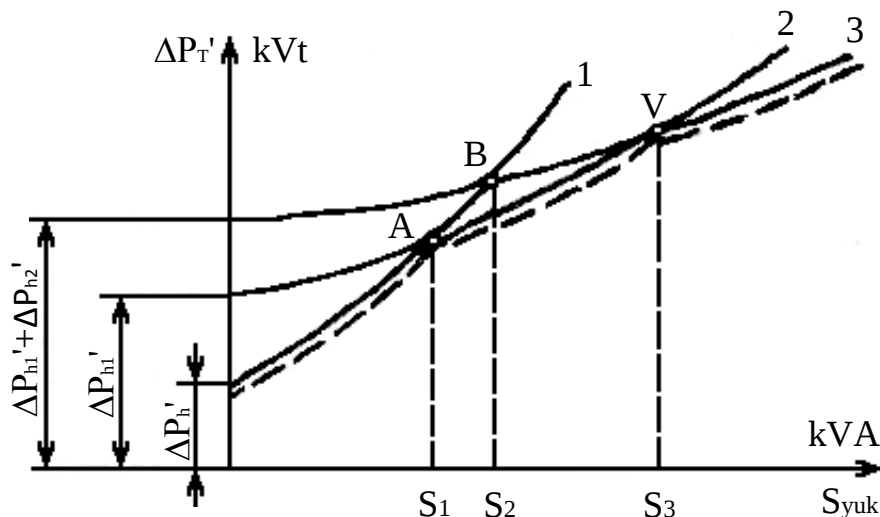
Transformatorning tizimli ravishda o'tayuklanish imkoniyati yukla-

nish grafigining to'ldirish koeffitsiyentiga bog'liq.

$$K_T = \frac{S_{o'r}}{S_m} \quad (5.4)$$

bu yerda, $S_{o'r}$ - yuklamaning o'rtacha qiymati;

S_m - yuklamaning maksimal qiymati.

5.1-rasm. Transformatorlar maksimal yuklamasini davomiylik grafiki

5.1-rasmdan foydalanib maksimal yuklamaning davomiyligi va K_T ning miqdoriga qarab, transformatorning, sutka davomida joiz tizimli o'tayuklanishining qiymatini aniqlash mumkin. Transformatorning qo'shimcha tizimli yuklamasini quyidagi ifoda orqali ham aniqlash mumkin:

$$S_T = 0,3 \cdot S_{n.tr} (1 - K_T), \text{ kVA} \quad (5.5)$$

bu yerda, S_k - transformatorni maksimal yuklanish vaqti uchun joiz qo'shimcha yuklanish miqdori.

Bundan tashqari, transformatorni yoz faslida kam yuklama bilan ishlaganligini hisobga olib, qishda uni o'tayuklatish mumkin. Yoz mavsumidagi har 1% miqdoridagi yuklanishi hisobidan qish mavsumida shuncha o'tayuklanish tavsiya etiladi. Lekin, uning miqdori 15% oshmasligi kerak. Umuman olganda tizimli o'tayuklanishda quyidagi shart bajarilishi talab etiladi.

$$S_T \leq 1,3 \cdot S_{n.tr}, \text{ kVA} \quad (5.6)$$

bu yerda, S_t - transformatorning yuklamasi.

Ekspluatatsiya jarayonida transformatorning iqtisodiy ratsional ish rejimini ta'minlash talab etiladi, ya'ni transformatorlarda va butun elektr

ta'minoti tizimida aktiv quvvat isrofining miqdorini eng minimal bo'lishi talab etiladi va bunday isrofgarchilikni *keltirilgan isrofgarchilik* deb ataladi hamda u quyidagi ifoda orqali aniqlanadi:

$$\Delta P'_{tr} = \Delta P'_{salt} + k_{yuk.av}^2 \cdot \Delta P'_{q.t}, kVt \quad (5.7)$$

$$\Delta P'_{salt} = \Delta P_{salt} + k_{o'z}^2 \cdot \Delta Q_{salt}, kVt \quad (5.8)$$

$$\Delta P'_{q.t} = \Delta P_{q.t} + k_{o'z}^2 \cdot \Delta Q_{q.t}, kVt \quad (5.9)$$

$$k_{yuk.av} = \frac{S_{h.sex}}{S_{n.tr}} \quad (5.10)$$

$$k_{yuk} = \frac{S_{h.sex}}{2 \cdot S_{n.tr}} \quad (5.11)$$

$$\Delta Q_{salt} = S_{n.tr} \cdot (I_{salt} / 100), kVAr \quad (5.12)$$

$$\Delta Q_{q.t} = S_{n.tr} \cdot (u_{q.t} / 100), kVAr \quad (5.13)$$

bu yerda, $\Delta P'_{salt}$ - transformatorning salt ish rejimi uchun keltirilgan quvvat isrofi, kVt ;

$\Delta P'_{q.t}$ - transformatorning qisqa tutashuv rejimi uchun keltirilgan quvvat isrofi, kVt ;

$k_{o'z}$ - nobudgarchilikning o'zgarishi koeffitsiyenti;

ΔP_{salt} - transformatorning yuksiz holatidagi aktiv quvvat isrofi (ma'lumotnomadan olinadi);

$\Delta P_{q.t}$ - qisqa tutashuv rejimidagi aktiv quvvat isrofi (ma'lumotnomadan olinadi);

k_{yuk} - normal holatidagi yuklanish koeffitsiyenti;

$k_{yuk.av}$ - avariya holatidagi yuklanish koeffitsiyenti;

$S_{h.sex}$ - transformatorning hisobiy yuklamasi;

$S_{n.tr}$ - transformatorning pasportida ko'rsatilgan nominal quvvat;

ΔQ_{salt} - transformatorning salt ish rejimidagi reaktiv quvvat isrofi;

$\Delta Q_{q.t}$ - transformatorning qisqa tutashuv rejimidagi reaktiv quvvat isrofi;

I_{salt} - transformatorning salt ish rejimidagi toki (ma'lumotnomadan

olinadi);

$u_{q.t}$ - transformatorning qisqa tutashuv rejimidagi kuchlanishi (ma'lumotnomadan olinadi)

Yuqoridagi munosabatni quyidagicha yozish mumkin:

$$\Delta P'_{tr} = \Delta P'_{salt} + \frac{\Delta P'_{q.t}}{S_{n.tr}^2} \cdot S_{h.sex}^2, kVt \quad (5.14)$$

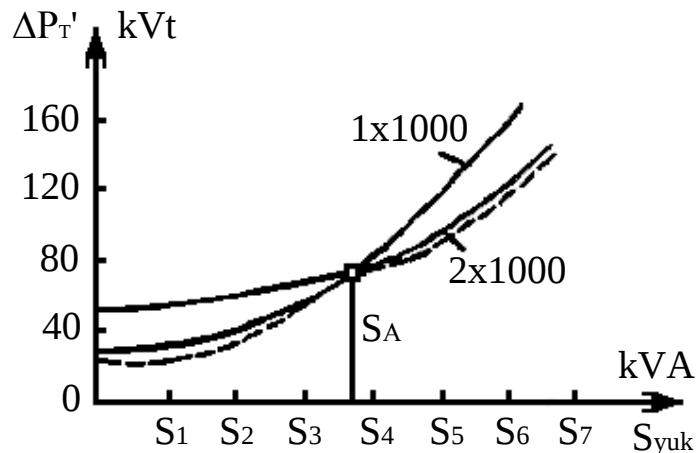
soddalashtirish maqsadida ushbu belgilashlarni kiritamiz:

$$\Delta P'_{salt} = a; \quad \frac{\Delta P'_{q.t}}{S_{n.tr}^2} = b. \quad (5.15)$$

U holda

$$\Delta P'_{tr} = a + b \cdot S_{h.sex}^2, kVt \quad (5.16)$$

Shu formula asosida elektr ta'minoti tizimidagi keltirilgan isrof-garchilik miqdori va elektr yuklama orasidagi bog'lanishni chizishimiz mumkin. 5.2-rasmda transformatorlarning alohida va parallel ishlagan holatlardagi aktiv isrofgarchiligining o'zgarish grafiklari keltilgan.

5.2-rasm. Transformatorlarning alohida va parallel ishlagan holatlardagi aktiv isrofgarchiligining o'zgarish grafiklari

Keltirilgan grafiklarning tahlili shuni ko'rsatadiki, agar yuklama $0 \div S_1$ oralig'ida bo'lganda birinchi transformator yuklanishi kerak, chunki bu holda birinchi transformatorning keltirilgan aktiv quvvat isrofi minimum bo'ladi.

Agar $S_1 \leq S_{yuk} \leq S_3$ shart bajarilsa, ikkinchi transformatorni yuklatish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Agar $S_{yuk} > S_3$ bo'lsa, ikkila transformatorlarni parallel ulab yuklatil-

ganda, isrofgarchiliklarning miqdori minimum bo‘ladi.

A nuqtada $\Delta P'_{tr1} = \Delta P'_{tr2}$ bo‘lganligi uchun,

$$S_{A.yuk} = \sqrt{\frac{a_2 - a_1}{b_1 - b_2}} \text{ yoki } S_{A.yuk} = \sqrt{\frac{a_1 - a_2}{b_2 - b_1}} \text{ bo'ladi.}$$

Podstansiyada bir xil ikkita transformator mavjud bo‘lsa,

$$a_1 = \Delta P'_{salt}; \quad a_2 = 2 \cdot \Delta P'_{salt}; \quad b_1 = \frac{\Delta P'_{q.t}}{S_{n.tr}^2}; \quad b_2 = \frac{2 \cdot \Delta P'_{q.t}}{(2 \cdot S_{n.tr}^2)^2} = \frac{\Delta P'_{q.t}}{2 \cdot S_{n.tr}^2}$$

$$\text{bundan } S_{A.yuk} = \sqrt{\frac{a_2 - a_1}{b_1 - b_2}} = S_{n.tr} \sqrt{\frac{2 \cdot \Delta P'_{salt}}{\Delta P'_{q.t}}} \text{ bo'ladi.}$$

Podstansiyaning kelajakda yuklamasini ortishini hisobga olib, uning binosi fundamentini yuqori quvvatli transformatorga mo‘ljallab quriladi yoki podstansiyaning qo‘shimcha transformator o‘rnatish evaziga kengayishini nazarda tutiladi.

2. Amaliy mashg‘ulotga doir namunaviy masala yechish

Misol tariqasida, TP-1 uchun transformator quvvatini aniqlaymiz.

TP-1 II-chi toifali iste‘molchilar guruhini o‘z ichiga olgan holda *Ishlov berish sexi, tayyor-mahsulot ombori va sinov maydonlarini* elektr energiyasi bilan ta‘minlaydi.

2.1 va 3.1-jadvallar ma‘lumotlariga asoslanib, TP-1 ning reaktiv quvvat kompensatsiyasidan keyingi hisobiy to‘la quvvati $S_{h.kk}=1250,42$ kVA ga teng.

Podstansiyada ikkita transformator o‘rnatilishi maqsadga muvofiqdir va ularning hisobiy quvvati quyidagicha aniqlanadi:

$$S_{h.tr} = \frac{S_{h\Sigma}}{2 \cdot k_{yuk}} = \frac{1250,42}{2 \cdot 0,7} = 893,15 \text{ kVA.}$$

Nominal quvvati $S_{n.tr}=1000$ kVA va 2xTM-1000/10 markali transformatorlarni tanlaymiz, hamda yuklanish koefitsiyentini aniqlaymiz:

- normal rejimda (ikkita transformator ish holatida bo‘lganida):

$$k_{yuk} = \frac{S_{h\Sigma}}{2 \cdot S_{h.tr}} = \frac{1250,42}{2 \cdot 1000} = 0,63.$$

- favqulodda (авария) rejimda (bitta transformator ish holatida bo‘lganida):

$$k_{yuk.av} = \frac{S_{h\Sigma}}{S_{h.tr}} = \frac{1250,42}{1000} = 1,26.$$

Favqulodda (авария) holatida, transformatorlardan biri ishdan chiqqanida, ikkinchi transformator 126% o'tayuklanish rejimda ishlaydi, ya'ni tanlangan transformator o'takuchlanish talablariga to'liq javob beradi. Xuddi shu tartibda, qolgan TP lar uchun ham transformatorlar tanlanib jadval ko'rinishida keltiramiz va natijalarini 5.1-jadvalga kiritamiz.

5.1-jadval

TP	Sexlarning raqami	$S_{h.tp}$	$S_{h.tr}$	$S_{n.tr}$	Sex transformatorlar markasi	k_{yuk}
10 kV		kVA	kVA	kVA		
1	Sex 15, 14, 13	1250,4	893,15	1000	2xTM-1000/10	0,63
2	Sex 3, 2, 1	1123,6	802,54	1000	2xTM-1000/10	0,56
3	Sex 4	833,91	595,65	630	2xTM-630/10	0,66
4	Sex 5	779,85	557,03	630	2xTM-630/10	0,62
5	Sex 8, 9	1248,9	892,07	1000	2xTM-1000/10	0,62
6	Sex 7, 6	697,31	498,08	630	2xTM-630/10	0,55
7	Sex 10, 11	840,75	600,54	630	2xTM-630/10	0,67
8	Sex 12	823,44	588,17	630	2xTM-630/10	0,65
BPP uchun		7829,3	5592,4	6300	2xTMH-6300/110	0,62

Yuqorida keltirilgan hisoblashlarga asosan, TM-1000/10 markali transformator normal va favqulodda (avariya) rejimlarida kerakli shartlarni to'liq bajardi. Demak, sex transformator podstantsiyasi uchun ushbu transformatorni tanlasak bo'ladi, hamda transformator parametrlarini ma'lumotnomadan tanlanib jadval ko'rinishiga keltiramiz va olingan natijalarni 5.2-jadvalga kiritamiz.

Tanlangan transformatorning texnik parametrlari asosida uning turli ish rejimlarda texnik ko'rsatkichlarini aniqlaymiz, ya'ni transformatoridagi reaktiv quvvat isroflari quyidagicha aniqlanadi:

$$\Delta Q_{salt} = S_{n.tr} \cdot (I_{salt} / 100) = \frac{1000 \cdot 3,0}{100} = 30 \text{ kVAr},$$

$$\Delta Q_{q.t} = S_{n.tr} \cdot (u_{q.t} / 100) = \frac{1000 \cdot 5,5}{100} = 55 \text{ kVAr}.$$

Transformatorning aktiv quvvat isroflarini aniqlaymiz:

$$\Delta P'_{salt} = \Delta P_{salt} + k_{o'z}^2 \cdot \Delta Q_{salt} = 3,3 + 0,05^2 \cdot 30 = 3,38 \text{ kVt},$$

$$\Delta P'_{q.t} = \Delta P_{q.t} + k_{o'z}^2 \cdot \Delta Q_{q.t} = 11,6 + 0,05^2 \cdot 55 = 11,7 \text{ kVt},$$

bu yerda, $k_{o'z}$ - isroflarning o'zgarish koeffitsiyenti, $k_{o'z} = 0,05 \text{ kVt/kVAr}$.

5.2-jadval

Sex podstansiyasi transformatorlari	$S_{h.tp}$	$S_{n.tr}$	U_{yuk}	U_{pk}	ΔP_{salt}	ΔP_{qt}	u_{qt}	I_{salt}
	kVA	kVA	kV	kV	kVt	kVt	%	%
TM-1000/10	1250,4	1000	10	0,4	3,3	11,6	5,5	3,0
TM-1000/10	1123,6	1000	10	0,4	3,3	11,6	5,5	3,0
TM-630/10	833,91	630	10	0,4	2,27	7,6	5,5	4,5
TM-630/10	779,85	630	10	0,4	2,27	7,6	5,5	4,5
TM-1000/10	1248,9	1000	10	0,4	3,3	11,6	5,5	3,0
TM-630/10	697,31	630	10	0,4	2,27	7,6	5,5	4,5
TM-630/10	840,75	630	10	0,4	2,27	7,6	5,5	4,5
TM-630/10	823,44	630	10	0,4	2,27	7,6	5,5	4,5
TMH-6300/110	7829,3	6300	115	11	10	44	10,5	1

Keltirilgan aktiv quvvat isrofini bitta transformator hisobida aniqlaymiz, ya'ni:

$$\Delta P'_{tr} = \Delta P'_{salt} + k_{yuk.av}^2 \cdot \Delta P'_{q.t} = 3,38 + 0,89^2 \cdot 11,7 = 12,6 \text{ kVt},$$

bu yerda, $k_{yuk.av}$ - transformatorning favqulodda (авария) holatidagi yuklanish koeffitsiyenti:

$$k_{yuk.av} = \frac{S_{h.sex}}{1,4 \cdot S_{n.tr}} = \frac{1250,4}{1,4 \cdot 1000} = 0,89$$

Keltirilgan aktiv quvvat isrofini parallel ishlayotgan transformatorlar hisobida aniqlaymiz, ya'ni:

$$\Delta P'_{tr.par} = 2 \cdot \Delta P'_{salt} + \frac{1}{2} \cdot k_{yuk.n}^2 \cdot \Delta P'_{q.t} = 2 \cdot 3,38 + \frac{1}{2} \cdot 0,63^2 \cdot 11,7 = 8,9 \text{ kVt}$$

bu yerda, $k_{yuk.n}$ - transformatorning normal holatidagi yuklanish koeffitsiyenti:

$$k_{yuk.n} = \frac{S_{h.sex}}{2 \cdot S_{n.tr}} = \frac{1250,4}{2 \cdot 1000} = 0,63.$$

Transformatorlarning parallel ishlayotgandagi holati uchun to'la quvvatni hisoblaymiz, ya'ni:

$$S_A = S_{n.tr} \cdot \sqrt{n \cdot (n-1) \cdot \frac{\Delta P'_{salt}}{\Delta P'_{qt}}} = 1000 \cdot \sqrt{2 \cdot (2-1) \cdot \frac{3,38}{11,7}} = 758,34 \text{ kVA}.$$

Barcha hisoblangan qiymatlarni jadval ko'rinishida keltirib, natijalarini 5.3-jadvalga kiritamiz.

5.3-jadval

Sex podstansiyasi transformatorlari	ΔQ_{salt}	ΔQ_{qt}	$\Delta P'_{salt}$	$\Delta P'_{qt}$	$\Delta P'_{tr}$	$\Delta P'_{tr.par}$	S_A
	kVAr	kVAr	kVt	kVt	kVt	kVt	kVA
TM-1000/10	30	55	3,38	11,7	12,6	8,9	758,34
TM-1000/10	30	55	3,38	11,7	10,8	8,4	758,34
TM-630/10	28,4	34,7	2,34	7,7	9,1	6,2	491,67
TM-630/10	28,4	34,7	2,34	7,7	8,3	6,0	491,67
TM-1000/10	30	55	3,38	11,7	12,6	8,9	758,34
TM-630/10	28,4	34,7	2,34	7,7	7,1	5,7	491,67
TM-630/10	28,4	34,7	2,34	7,7	9,5	6,2	491,67
TM-630/10	28,4	34,7	2,34	7,7	9,0	6,2	491,67
TMH-6300/110	63	661,5	10,2	45,7	45,0	28,5	4202,53

3. Nazorat savollari

1. Transformatorlarning soni va quvvatlarini nimalarga asoslanib tanlanadi?
2. Qaysi holatlarda bir, ikki yoki uchta transformatorlar tanlanadi?
3. Transformatorlarni o'ta yuklanishdan qanday himoya qilinadi?
4. Iste'molchilarni toifasiga qarab transformatorlarni yuklanish ko'effitsiyentlari qanday miqdorda olish tavsiya etiladi?

6–amaliy mashg‘ulot. Sanoat korxonalarining elektr ta‘minoti sxemalari

Mashg‘ulotning maqsadi:

Talabalarga amaliy mashg‘ulotlarni hisoblash uchun sanoat korxonalarining elektr ta‘minoti sxemalarini aniqlash hamda bilim va ko‘nikmalarini masalalar yordamida shakllantirishdan iborat.

Mashg‘ulotning rejasi:

1. Nazariy qism
2. Amaliy mashg‘ulotga doir namunaviy masala yechish
3. Nazorat savollari

Tayanch so‘zlar va iboralar: magistral sxema, radial sxema, aralash sxema, sanoat korxonalari, sex, elektr ta‘minoti.

1. Nazariy qism

Sanoat korxonalarining elektr ta‘minoti sxemasi, barcha elektr iste‘molchilar uchun zarur bo‘lgan ishonchlilikni ta‘minlashi, ekspluatatsiyada sodda va qulay bo‘lishi, korxonaning kelajak taraqqiyotini hisobga olishi, eng kam nobudgarchilikga ega bo‘lishi, ta‘mirlash ishlarini tezkor bajarishga imkoniyat yaratishni hisobga olishi va boshlang‘ich kapital sarf-xarajatlarni kam bo‘lishini ta‘minlashi lozim. Shuning uchun elektr ta‘minotini loyihalashtirish jarayonida sxemalarning bir necha variantlari ishlab chiqiladi va ulardan eng yaxshi texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichliligi qabul qilinadi. Elektr ta‘minotiga qo‘yiladigan talablar korxonaning texnologik jarayoni va quvvati bilan belgilanadi. Korxonadagi iste‘molchilarning o‘rnatilgan quvvatiga qarab, ular katta (75 MVt dan yuqori), o‘rtacha (5-75 MVt) va kichik (5 MVt gacha) quvvatli elektr iste‘molchilarga bo‘linadilar. Yirik va o‘rtacha quvvatli korxonalar 35; 110 va 220 kV li liniyalar orqali tuman podstantsiyalaridan, kichik quvvatli korxonalar esa ko‘p hollarda 6-10 kV kuchlanishli manbalardan elektr energiyasi bilan ta‘minlanadilar.

Korxona elektr ta‘minoti tizimini tashqi (energotizim podstantsiyasidan korxonaning BPP yoki MTP gacha bo‘lgan havo yoki kabel elektr uzatuv liniyalari) va ichki (BPP yoki MTP dan sex transformator podstantsiyalarigacha bo‘lgan tarqatish liniyalari) elektr ta‘minoti tizimlariga bo‘lish mumkin.

Tashqi elektr ta‘minoti sxemalari. Kichik va o‘rta quvvatli korxona-

larning elektr ta'minotida bitta qabul punkti (BPP, MTP) bo'lgan sxemalar qabul qiladi. Bunday sxema 6; 10 va 20 kV li kuchlanishda, hamda korxona energotizimdan 5-10 km uzoqlikdagi masofada bo'lganda qo'llaniladi. Ko'rsatilgan elektr uzatuv liniyalaridan birida elektr ta'minoti uzilsa, seksiyalararo uzgich yordamida elektr ta'minoti avtomatik ravishda ikkinchi elektr uzatuv liniyasi orqali ta'minlanadi.

Energotizimdan uzoqda joylashgan katta quvvatli korxonalar uchun yuqorida aytilgan sxema tavsiya etiladi. Bunda tashqi va ichki sxemalar orasida transformatorlar joylashgan bo'lib, tizim kuchlanishi 6-20 kV ga pasaytiriladi. Transformatorlarning quvvati va liniya simlarining ko'ndalang kesimlari shunday olinadiki, ular normal rejimda 60-70% yuklama bilan ishlaydilar. Biror liniya va transformator uzilganida, ikkinchi liniya va transformator joiz o'tayuklanish bilan ishlab, korxonaning uzluksiz ish rejimini ta'minlaydilar. BPP ning yuqori kuchlanishli tomonida uzgich o'rniga ajratgich va qisqa tutashtirgichlarning ishlatilishi elektr sxemalarining ancha arzonlashishiga olib keladi.

Biror transformator shikastlanganida rele himoyasi orqali qisqa tutashtirgich ishga tushadi va sun'iy qisqa tutashuv rejimini sodir etadi. Natijada liniyaning bosh qismida joylashgan uzgich Q orqali elektr uzatuv liniyasi uziladi va avtomatik qayta ulash (AQU) tizimi ishga tushadi.

Liniyadagi "toksiz" pauza davomida bo'lgich (отделитель) shikastlangan transformatorni uzadi. Avtomatik qayta ulash (AQU) tizimi "toksiz" pauza vaqti tamom bo'lganidan so'ng elektr uzatuv liniyasini qayta ulaydi va shikastlanmagan transformator manbaga birikadi. O'rta va katta quvvatli korxonalar, aksariyat vaqtlarda elektr energiyasini ichkariga kirib boruvchi yuqori kuchlanishli elektr uzatuv liniyalari orqali qabul qiladilar. Ichkariga kirib boruvchi elektr ta'minoti sxemasi deganda, minimal miqdorda apparatlar va transformatorlash pog'onasiga ega bo'lgan, hamda yuqori kuchlanishni (35, 110, 220 va 500 kV) maksimal ravishda elektr qurilmalariga yaqinlashtiruvchi sxemalar tushuniladi.

Ichkariga kirib boruvchi havo yoki kabel liniyalari korxona hududi bo'ylab o'tkazilib, katta miqdorida energiya qabul qiluvchi punktlarga keladi. Ko'p hollarda bunday sxemalar ishlatilganda BPP ga xojat qolmaydi, chunki yuqori kuchlanishli liniyalar to'g'ridan-to'g'ri sex transformator podstantsiyalariga keladi va u yerda 0,4-0,66 kV li kuchlanishga aylantiriladi.

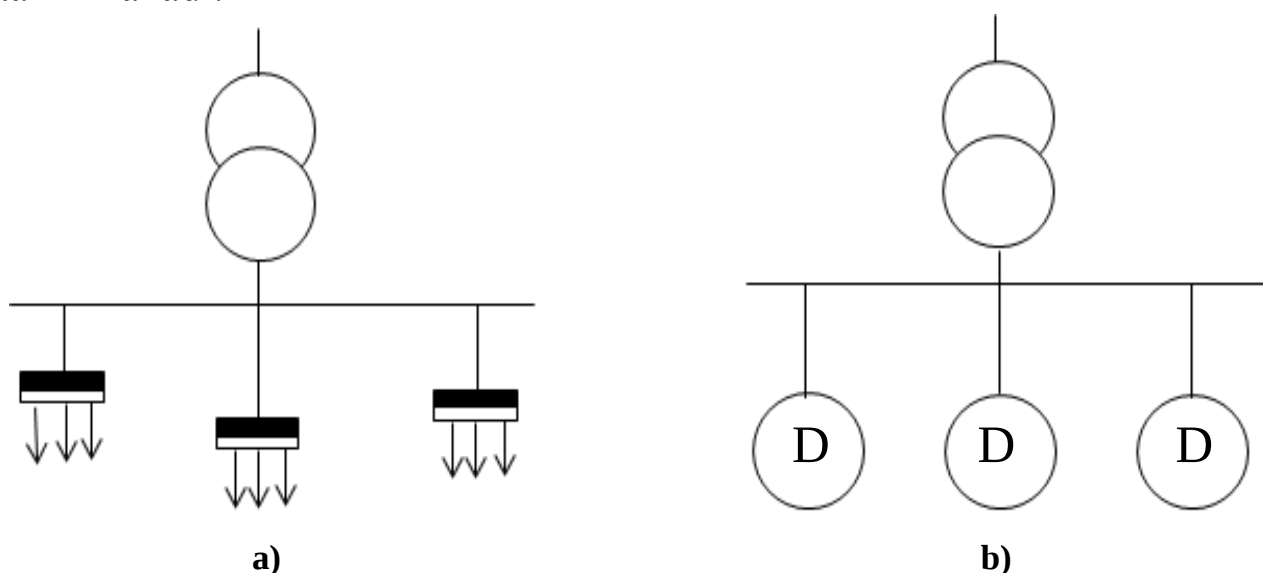
Ichkariga kirib boruvchi sxemalar soddaligi va arzonligi bilan birga, ishonchliligi bo'yicha markazlashtirilgan elektr ta'minoti sxemalaridan qolishmaydi. Ularni har qanday toifali iste'molchilarga ishlatish mumkin.

Ichki elektr ta'minoti sxemalari. Korxona hududida elektr energiyasi radial, magistral yoki aralash sxemalar shaklida taqsimlanadi. Sxemalarni tanlashda, iste'molchilarning ishonchlilik bo'yicha toifasi, ularning korxona hududida joylashishlari, atrof-muhitning ekologik holati va boshqa sabablar hisobga olinadi. Aytilgan uch turdagi sxemalar har xil modifikatsiyalarga ega bo'lib, ularni har qanday toifadagi iste'molchilarni elektr energiyasi bilan ta'minlashda ishlatish mumkin. Ichki elektr ta'minot sxemalari keng tarmoqlanganli sababli ko'plab elektr uzatuv liniyalari va apparatlar ishlatiladi, bu esa elektr ta'minoti tizimiga katta texnik-iqtisodiy talablarni qo'yadi.

Iste'molchilarni elektr energiyasi bilan ta'minlash sxemalarini tanlash jarayoni, ayrim elektr iste'molchilarning quvvati, soni, joylanish tartibi, manbaning ishonchlilik darajasi va boshqa faktorlariga bog'liq.

Elektr tarmog'ini to'g'ri tanlangan sxemasi, iste'molchilarni elektr energiya bilan ishonchli ta'minlashni, ishlatishda qulay va ko'rinarli bo'lishni, tez va soz ta'mirlash (монтаж) usullarini amalga oshirishga imkon beradi. Bunda, uni ko'rish uchun ketadigan o'tkazuvchi materiallarning mablag' sarfi va elektr energiya isrofini eng kam bo'lishi ta'minlanadi.

Sex elektr tarmoqlari radial, magistral va aralash sxemalar orqali ta'minlanadi.

6.1-rasm. Elektr iste'molchilarni ta'minlash manbaiga ulash sxemasi

6.1.a-rasmda sex podstantsiyasining taqsimlash punktidan (RP) sexning turli joylarida joylashgan kichik guruhdagi motorlarni elektr energiya bilan ta'minlashda ishlatiladi va yuqori quvvatli iste'molchilarni (nasos motorlarini, kompressorlarni, yirik presslash qurilmalarini va

boshqalar) elektr energiya bilan ta'minlash esa 6.1.b-rasm bo'yicha amalga oshiriladi.

Radial sxemalarda elektr energiyasi BPP yoki MTP dan to'g'ridan to'g'ri sex podstansiyalariga uzatiladi. Bunday sxemalar moslanuvchanlik xususiyatiga ega bo'lib, ekspluatatsiyada qulay hisoblanadi, hamda quvvati o'rta va katta bo'lmagan korxonalarda markazdan har tomonga tarqalgan iste'molchilarni (nasos stansiyalari, pechlar, o'zgartirish qurilmalari, sex podstansiyalari) elektr energiyasi bilan ta'minlashda ishlatiladi. Radial sxemalar manbadan sex podstansiyalarining yig'ma shinalarigacha bo'lgan oraliqdagi elektr ta'minoti sxemasini seksiyalash imkonini beradi.

Magistral sxemalarda bir nechta transformator podstansiyalari yakka yoki qo'sh magistralga shoxobchalar orqali ulanadi. Magistral sxemalarning qo'llanilishi kommutatsiya apparatlarining sonini kamaytirib, tarmoqlar qurishni arzonlashtirib, korxona elektr ta'minoti tizimiga ketadigan sarf-xarajatlarni kamaytiradi.

Bir manbaga ulangan yakka magistral sxemalarning ishonchlilik darajasi kichik bo'lganligi uchun ushbu sxema uchinchi toifali iste'molchilarga tavsiya etiladi. Qo'sh magistral sxemalarning ishonchliligi yuqori va ularni har qanday toifali iste'molchilarga ishlatish mumkin.

Uzatilayotgan quvvatning miqdoriga qarab bitta magistral sxema orqali 2-5 podstansiyalarni elektr energiya bilan ta'minlaydi.

Transformator podstansiyalarining seksiyalari normal holatda alohida-alohida ishlaydilar. Biror magistral sxemada favqulodda (авария) holat sodir bo'lsa, transformator podstansiyalarining yuklamalari ikkinchi magistral sxemaga o'tkaziladi. Bu vazifa seksiyalararo uzgich orqali bajariladi.

Magistral sxemalarning quyidagi guruhlari mavjud:

- bir yoki ikki tomonlama ta'minlanuvchi yakka liniyalik sxemalar;
- halqasimon sxemalar;
- ikki va undan ko'p parallel magistral sxemalar.

Bir tomondan ta'minlanuvchi yakka liniya va halqasimon magistral sxemalarning ishonchlilik darajasi radial sxemalarga nisbatan past hisoblanadi. Halqasimon va ikki tomonlama ta'minlanadigan 10 kV li magistral sxemalarda himoyalash tizimlarining murakkabligi uchun ular normal rejimda yopiq holatda bo'lmaydilar.

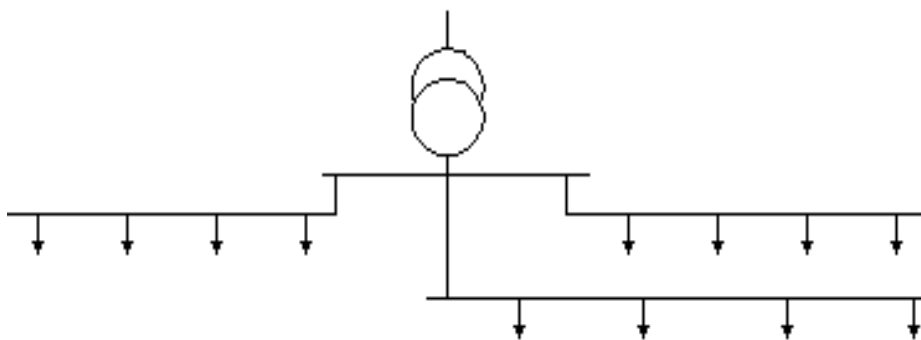
Korxonaning ichki elektr ta'minoti tizimida faqat radial yoki faqat magistral tamoyilida qurilgan sxemalar ishlatilmaydi. Odatda yuqori quvvatli iste'molchilarning elektr ta'minoti radial sxemalarda, o'rta va

kichik quvvatli iste'molchilar esa magistral sxemalarda bajariladi. Bunday aralash sxemalarni ishlatilishi korxona ichki elektr taminoti tizimining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilashiga olib keladi.

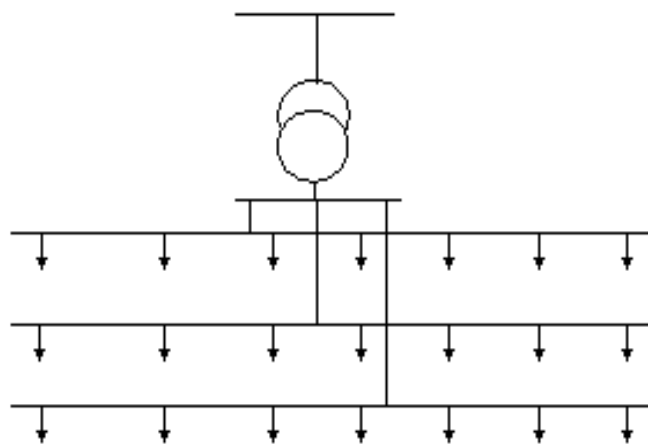
Magistral sxemalar quyidagi xususiyatlarga ega:

- magistral sxemaning ishonchliyligi radial sxemaga nisbatan bir muncha kam;
- magistral sxemaning tannarxi radial sxemaga nisbatan arzon;
- magistral tarmoqlarni tez ta'mirlash (монтаж) imkoniyati bor;
- magistral tarmoqlarda kuchlanish va quvvat isroflari kichik, ammo qisqa tutashuv toki katta bo'ladi.

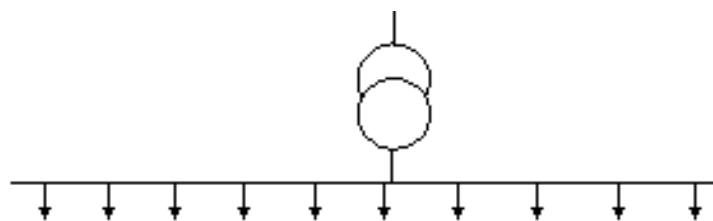
Magistral tarmoqlarning sxema ko'rinishlari quyidagi rasmlarda keltirilgan:

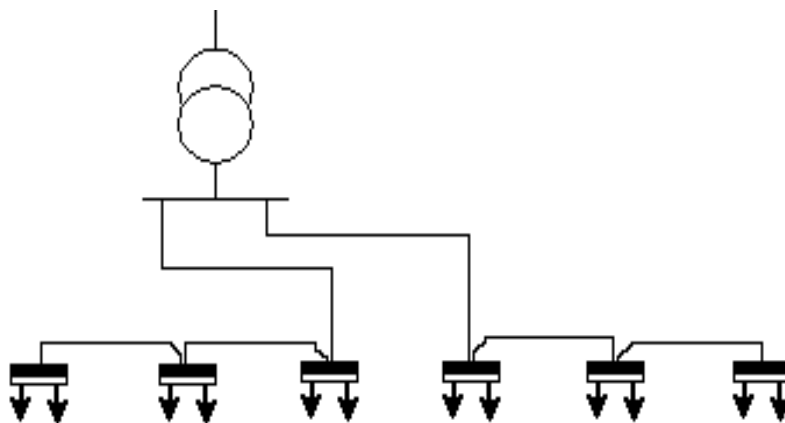
6.2-rasm. Sim yoki kabel bilan bajarilgan magistral sxema

6.3-rasm. Shinali yog'malar bilan bajarilgan magistral sxema

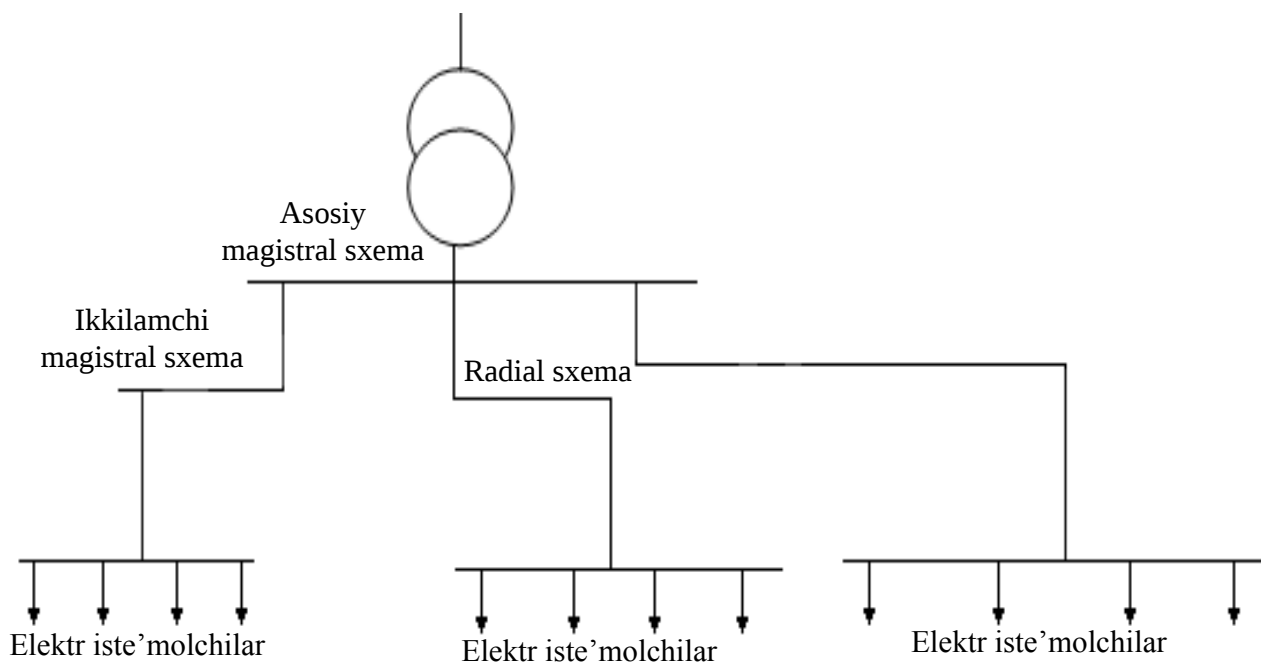
6.4-rasm. Blok-transformatorli magistral sxema

6.5-rasm. «Zanjirli» magistral sxema

Podstantsiyalarda magistral sxemalar uchun taqsimlovchi shitlarning oʻrnatilishi talab qilinmaydi, buning hisobidan oʻtkazgich materiallarining sarfi kamayadi, natijada sex elektr tarmoqlari qurilmalari arzonlashadi va soddalashadi.

Shina oʻtkazgichlari yordamida bajarilgan magistral sxemalarda, texnologik qurilmalar oʻrning oʻzgartirilishi elektr tarmoqlarning qayta oʻzgarishiga sabab boʻlmaydi.

6.6-rasm. Radial va magistral sxemalardan tashkil topgan aralash sxema

Magistral tarmoqlarni ishdan chiqishi, shu tarmoqqa ulangan barcha iste'molchilarni uzib qo'yilishiga sabab bo'ladi, bu esa magistral tarmoqning kamchiligi hisoblanib, elektr ta'minotining ishonchligini pasaytiradi.

Radial va magistral tarmoqlarning xususiyatlarini hisobga olgan holda, ishlab chiqarish korxonalari xususiyatiga ko'ra, atrof-muhit va sharoitga ko'ra, aralash elektr ta'minlash sxemalari qo'llaniladi, ya'ni 6.6-rasm bo'yicha: asosiy magistral; ikkilamchi magistral va iste'molchilar.

Konstruktiv tuzilishi va qurilishiga ko'ra sex elektr tarmoqlari quyidagicha bajariladi:

- komplekt shina o'tkazgichli;
- kabel tuzilishli (konstruksiyali), ariqchali, ariq (lotok) va qutichalar-dagi kabel, hamda himoyalangan o'tkazgichli;
- qurilish elementlariga o'rnatilgan kabel va himoyalangan o'tkazgichli;
- trubalarda o'tkazilgan kabel va himoyalangan o'tkazgichli;
- trolleyali tarmoqlar.

Elektr tarmoqlarning o'rnatilishi atrof-muhit sharoitiga qarab texnologik qurilmalarini joylashishi va binoni qurilish xususiyatiga qarab tanlanadi.

2. Amaliy mashg'ulotga doir namunaviy masala yechish

Ushbu amaliy mashg'ulotning namunaviy yechimi 7.1-rasmda keltirilgan bo'lib, sxemaning ma'qul varianti tanlangan.

3. Nazorat savollari

1. Sanoat korxonasining elektr ta'minot sxemasi deganda nimani tushunasiz?
2. Radial sxema deganda nimani tushunasiz?
3. Magistral sxema deganda nimani tushunasiz?
4. Magistral sxema qanday xususiyatga ega?
5. Elektr ta'minot sxemalari nechta turga bo'linadi?
6. Elektr ta'minot ishonchligi bo'yicha qaysi sxema yaxshi hisoblanadi?
7. Ichkariga kirib boruvchi sxemalarning xususiyatlarini aytib bering?

7–amaliy mashg‘ulot. Havo va kabel elektr uzatuv liniyalari kesim yuzasini aniqlash

Mashg‘ulotning maqsadi:

Talabalarga amaliy mashg‘ulotlarni hisoblash uchun havo va kabel elektr uzatuv liniyalari kesim yuzasini aniqlash hamda bilim va ko‘nikmalarini masalalar yordamida shakllantirishdan iborat.

Mashg‘ulotning rejasi:

1. Nazariy qism
2. Amaliy mashg‘ulotga doir namunaviy masala yechish
3. Nazorat savollari

Tayanch so‘zlar va iboralar: havo elektr uzatuv liniyasi, kabel elektr uzatuv liniyasi, havo elektr uzatuv liniyasi kesim yuzasi, kabel elektr uzatuv liniyasi kesim yuzasi, sanoat korxonalari, sex, elektr ta‘minoti.

1. Nazariy qism

Elektr energiyasi stansiya va podstansiya manbalaridan sanoat korxonalarining qabul punktlarigacha, havo va kabel elektr uzatuv liniyalari orqali uzatiladi.

Havo va kabel elektr uzatuv liniyalarining kesim yuzasini tanlashda texnik va iqtisodiy omillarni hisobga olish kerak.

Texnik omillar quyidagilardan iborat:

- ishchi (hisobiy) tok ta‘siridan uzoq vaqt davomida qizish;
- qisqa tutashuv toki ta‘siridan qisqa vaqt davomida qizish;
- normal va favqulodda (авария) holatlarda kuchlanish isrofining miqdori;
- tashqi muhit kuchlariga (shamol, simning muz bilan qoplangan qismining og‘irligi) va o‘z og‘irligi ta‘siridan sodir bo‘ladigan mexanik yuklamaga chidamliligi;
- atrof-muhit, kuchlanish va o‘tkazgichning kesim yuzasi bilan bog‘liq bo‘lgan omil, ya‘ni tojlanishga chidamliligi.

Iqtisodiy omil deganda, qabul qilingan o‘tkazgichlar, kabellar va shinalarga sarflanadigan kapital va ekspluatatsiya xarajatlari tushuniladi.

Ishlab chiqarilgan kabellar uchun mexanik mustahkamlik va tojlanishni bo‘lmasligi zavod tomonidan kafolatlanadi. Shuning uchun kabellar mexanik mustahkamlik va tojlanish shartlari bo‘yicha tekshirilmaydi.

Elektr energiyasini iste'molchilarga uzatishdagi xarajatlar ko'p holda foydalanayotgan o'tkazgichning ko'ndalang kesimiga bog'liqdir. Ma'lumki, elektr uzatuv liniyasining kesim yuzasi qanchalik katta bo'lsa, elektr energiyasining nobudgarchiligi shunchalik kamayadi. Lekin, bu holda rangli metallarning sarfi va elektr uzatuv liniyasining qurishiga ketadigan xarajatlar oshadi. Iqtisodiy tomondan qulay elektr uzatuv liniyasini tanlash uchun liniyaning har xil kesimlari uchun sarflanadigan kapital mablag'lar va yillik ekspluatatsiya xarajatlarini solishtirish zarur bo'ladi. Elektr uzatish liniyasini iqtisodiy tomondan maqsadga muvofiq kesimi deganda, kesimning shunday standart qiymati tushuniladiki, unda keltirilgan yillik sarf-xarajatlarning miqdori minimum bo'ladi.

Elektr qurilmalarining tuzilishi qoidalarida iqtisodiy tomondan maqsadga muvofiq kesimni iqtisodiy tok zichligi j_{iq} (A/mm^2) qiymatidan foydalanib, quyidagi munosabat orqali topishni tavsiya etiladi:

$$S_{iq} = \frac{I_h}{j_{iq}}, kVA \quad (7.1)$$

bu yerda, I_h - elektr uzatuv liniyasining hisobiy toki, (A).

Iqtisodiy tok zichligining qiymati, simning materiali, tuzilishi va yuklama maksimumining vaqt davomiyligi asosida aniqlanadi. Bunda elektr energiyasining kuchlanishi va narxi hisobga olinmaydi.

Havo va kabel elektr uzatish liniyalarini o'tish tokidan qizishini hisobga olib tanlashda, quyidagi ikki munosabatdan foydalaniladi:

$$1) I_{joiz} \geq \frac{I_{ish}}{k_{to'g'irlash}}; \quad 2) I_{joiz} \geq \frac{k_{xim} \cdot I_{xim}}{k_{to'g'irlash}}, \quad (7.2)$$

bu yerda, I_{joiz} - o'tkazgichning joiz davomiylik toki, (A);

I_{ish} - ishchi (hisobiy) tok, (A);

I_{xim} - himoyalovchi apparatning nominal toki, (A);

$k_{to'g'irlash}$ - o'tkazgichlar va kabellarni o'tkazish sharoitini hisobga oluvchi to'g'rilash koefitsiyenti;

k_{xim} - himoya koefitsiyenti.

Havo va kabel elektr uzatish liniyalari kesim yuzasini ishchi tok bo'yicha qabul qilinganida, himoyalovchi apparatning ishlash tokini (I_{xim}) aniqlash uchun liniyada qanday himoyalar (eruvchan saqlagichlar, avtomatik uzgichlar, magnit ishlatgichlarning issiqlik relesi) qo'llanilganligini

bilish zarur. Agar bu o'rinda saqlagichlar ishlatilsa, eruvchan kiritma-ning nominal toki himoyalash toki hisoblanadi.

2. Amaliy mashg'ulotga doir namunaviy masala yechish

Misol tariqasida, KL-1 elektr uzatuv liniyasi uchun kabel tanlaymiz. KL-1 magistral liniya hisoblanib, BPP dan TP-1 gacha tortilgan va uni hisobiy yuklamasi TP-1 ni yuklamasi yig'indisiga, ya'ni $S_{h.kk}=1250$ kVA ga teng.

Hisobiy toklarni aniqlaymiz:

- normal rejimda (ikkita transformator ish holatida bo'lganida):

$$I_h = \frac{S_{h\Sigma}}{2 \cdot \sqrt{3} \cdot U_n} = \frac{1250}{2 \cdot 1,73 \cdot 10} = 36,139 \text{ A.}$$

Iqtisodiy tok zichligi, $J_{iq}=1,3 \text{ A/mm}^2$ qiymatidan foydalanib kabel tolasining hisobiy kesim yuzasini aniqlaymiz:

$$F_{iq} = \frac{I_h}{J_{iq}} = \frac{36,139}{1,3} = 27,8 \text{ mm}^2.$$

- favqulodda (авария) rejimda (bitta transformator ish holatida bo'lganida):

$$I_{h.av} = \frac{S_{h\Sigma}}{\sqrt{3} \cdot U_n} = \frac{1250}{1,73 \cdot 10} = 72,28 \text{ A.}$$

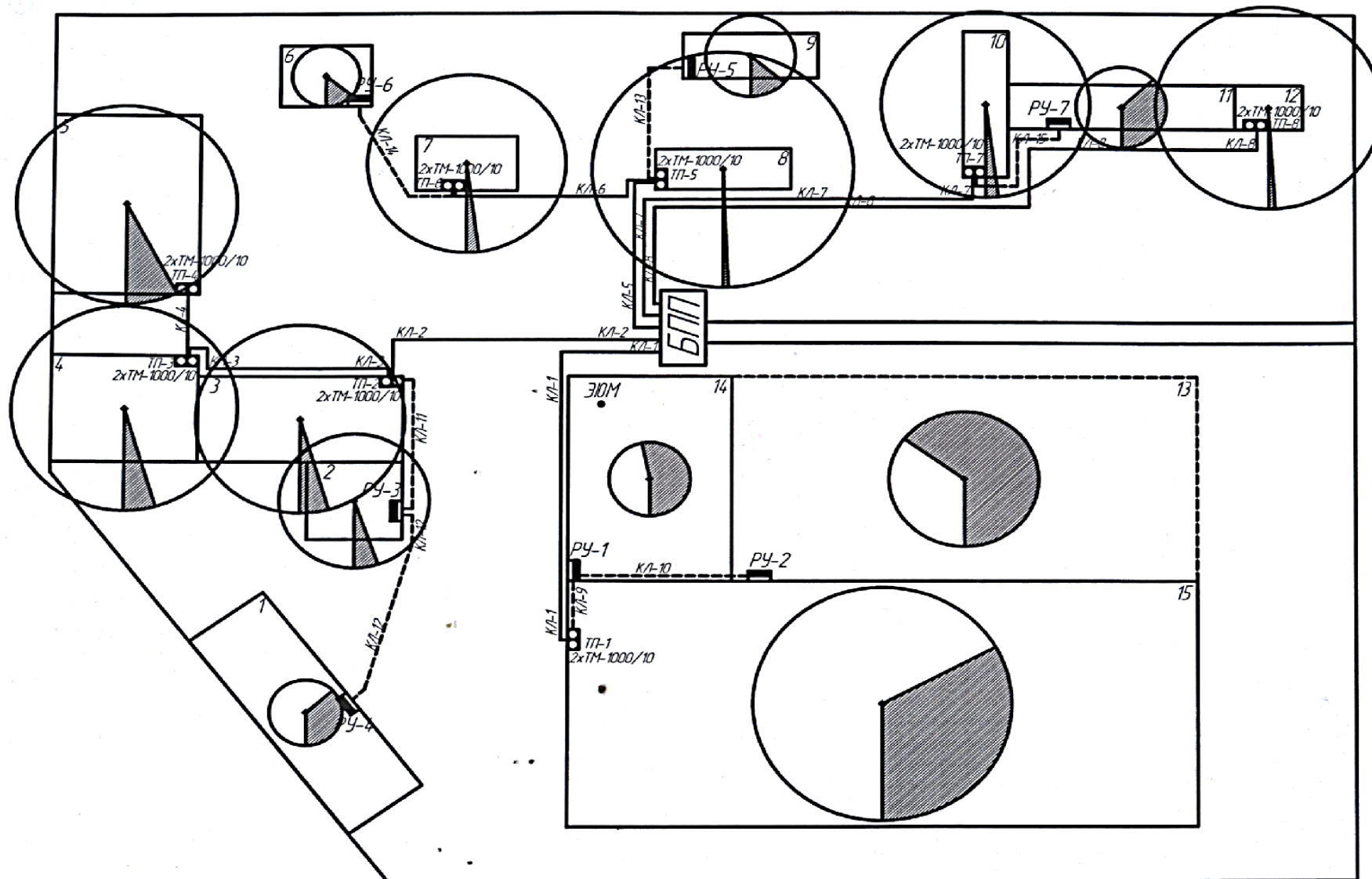
Yuqoridagi hisoblashlarga asoslanib, KL-1 uchun *ААIIIб* markali va $F_n=35 \text{ mm}^2$ kesim yuzali kabelni tanlaymiz.

$I_{\text{rux.et}}=115 \text{ A} > I_{h.av}=72,28 \text{ A}$ talabga mos keladi.

Qolgan kabel liniyalari bo'yicha ham xuddi shu tarzda hisoblashlarni davom ettirgan holda, kabellar tanlaymiz va natijalarini 7.1-jadvalga kiritamiz.

7.1-jadval

№ KL	Kabellarning yoʻnalishi	S _{h.kl}	I _{h.n}	I _{h.av}	F _{h.kl}	F _n	I _{rux.et.av}	I _{rux.et.n}
		kVA	A	A	mm ²	mm ²	A	A
10 kV li kabel elektr uzatuv liniyalari uchun								
1	BPP dan TP-1 gacha	1250	36,139	72,28	27,8	35	230	115
2	BPP dan TP-2 gacha	2791	80,675	161,4	62,06	70	330	165
3	TP-2 dan TP-3 gacha	1614	46,64	93,28	35,88	50	280	140
4	TP-3 dan TP-4 gacha	779,8	22,539	45,08	17,34	25	180	90
5	BPP dan TP-5 gacha	1946	56,249	112,5	43,27	50	280	140
6	TP-5 dan TP-6 gacha	697,3	20,153	40,31	15,5	25	180	90
7	BPP dan TP-7 gacha	840,8	24,299	48,6	18,69	25	180	90
8	BPP dan TP-8 gacha	823,4	23,799	47,6	18,31	25	180	90
0,4 kV li kabel elektr uzatuv liniyalari uchun								
9	TP-1 dan RU-1 gacha	449,6	324,84			185	345	
10	RU-1 dan RU-2 gacha	340,4	245,96			120	270	
11	TP-2 dan RU-3 gacha	436,2	315,2			185	345	
12	RU-3 dan RU-4 gacha	90,59	65,455			16	90	
13	TP-5 dan RU-5 gacha	122,8	88,698			16	90	
14	TP-6 dan RU-6 gacha	71,98	52,011			10	65	
15	TP-7 dan RU-7 gacha	136,7	98,751			25	115	
110 kV li havo elektr uzatuv liniyasi uchun								
HL	Tizimdan BPP gacha	7829	20,571	41,14	15,82	70	250	125

7.1-rasm. «Kitob temir-beton buyumlari» korxonasining sex TP lari va BPP sini oʻrni, hamda ularga biriktirilgan havo va kabel elektr uzatuv liniyalarining yoʻnalishlari

3. Nazorat savollari

1. O'tkazgichlarni tanlashda texnik omillarni aytib bering.
2. Kabel tanlashda uning joylashtirish shartini ta'siri qanday hisobga olinadi?
3. Kuchlanish yo'qotishini aniqlash formulasini yozib bering?
4. Trolleya tarmoq deganda nimani tushunasiz?
5. Trolleya tarmoqlarida qo'shimcha ta'minlash nima maqsadda qilinadi?
6. Trolleya tarmoqlarida qanday turdagi qo'shimcha ta'minlash tizimlari qo'llaniladi?
7. 220/380 V kuchlanishli tizimni qaysi hollarda qo'llash mumkin bo'ladi?
8. 380/660 V kuchlanishli tizimni qaysi hollarda qo'llash mumkin bo'ladi?

8–amaliy mashg'ulot. Elektr ta'minoti tizimida qisqa tutashuv

Mashg'ulotning maqsadi:

Talabalarga amaliy mashg'ulotlarni hisoblash uchun elektr ta'minoti tizimida qisqa tutashuv tokini aniqlash hamda bilim va ko'nikmalarini masalalar yordamida shakllantirishdan iborat.

Mashg'ulotning rejasi:

1. Nazariy qism
2. Amaliy mashg'ulotga doir namunaviy masala yechish
3. Nazorat savollari

Tayanch so'zlar va iboralar: qisqa tutashuv, quvvat, kuchlanish, tok, sanoat korxonalari, sex, elektr ta'minoti.

1. Nazariy qism

Qisqa tutashuv (QT) deb, fazalararo tutashuv yoki neytral nuqtasi yerga ulangan tizimlarda bir va undan ko'p fazalarning yer bilan tutashuvi tushuniladi.

Uch fazali tizimda quyidagi qisqa tutashuvlar bo'lishi mumkin:

- *uch fazali qisqa tutashuv* bu uchta fazaning bitta joyda va bir vaqtning o'zida o'zaro tutashuvidir;
- *ikki fazali qisqa tutashuv* bu uch fazali tizimda ikkita fazaning bevosita tutashuvidir;

- *bir fazali qisqa tutashuv* bu neytrali yerga ulagan uch fazali tizimda bitta fazasining yerga tutashuvidir.

Qisqa tutashuv sodir bo'lishining asosiy sabablari:

- izolyatsiyaning mexanik shikastlanishi;
- yer ishlarini bajarish jarayonida kabelning ishdan chiqishi;
- chinni izolyatsiyalarning sinishi;
- havo elektr uzatuv liniyalari ustunlarining yiqilishi;
- eskirish, ya'ni izolyatsiyalash xususiyatlarining yomonlashuvi;
- izolyatsiyaning namlanishi;
- atmosferada sodir bo'ladigan o'ta kuchlanishdan fazalarning birikishi;
- har xil o'tkazgich materiallari bilan fazalarning qoplanishi;
- operativ kommutatsiyalar jarayonida xatoliklarga yo'l qo'yilishi va h.k.

Qisqa tutashuv sodir bo'lgan zanjirlarda tokning miqdori keskin ortadi va tizimning ayrim joylarida kuchlanish kamayib ketadi. Qisqa tutashuv sodir bo'lgan nuqtalarda elektr yoyi hosil bo'lishi natijasida apparatlar, mashinalar va boshqa qurilmalar to'la yoki qisman buziladi. Qisqa tutashuv sodir bo'lgan joyga yaqin joylashgan o'tkazgichlar, izolyatorlar va elektr mashinalarining chulg'amlariga katta mexanik kuchlar ta'sir etadi. Yuqori miqdordagi toklar natijasida o'tkazgichlarni qizishidan kabel tarmoqlarida, tarqatish qurilmalarida va elektr ta'minoti tizimining boshqa elementlarida yong'in chiqishi mumkin. Kuchlanishning pasayishi bu mexanizmlar normal ish holatining buzilishiga, yuritgichlar va agregatlarning to'xtashiga olib keladi. Qisqa tutashuv toki elektr energetika tizimiga katta salbiy ta'sir ko'rsatib, generatorlar parallel ishlashining buzilishiga va tizim barqarorligining izdan chiqishiga olib kelishi mumkin. Qisqa tutashuv oqibatlarini kamaytirish uchun tizimning shikastlangan qismini tezkor ishlaydigan uzgichlar orqali jadallik bilan o'chirish zarur. Barcha elektr apparatlar va elektr qurilmalarning tok o'tkazuvchi qismlarini shunday tanlash kerakki, ular o'tish jarayonidagi katta miqdorli qisqa tutashuv toklariga bardosh bera olishsin. Buning uchun qisqa tutashuv toklarini to'g'ri hisoblash va uning miqdoriga qarab, elektr apparat va qurilmalarni to'g'ri tanlash maqsadga muvofiqdir.

Elektr ta'minoti tizimida bir fazali qisqa tutashuv ko'p sodir bo'ladi. Kam uchraydigani va eng xavflisi bu uch fazali qisqa tutashuv bo'lib, elektr qurilmalarini tanlash jarayonida ushbu qisqa tutashuv toki hisobga olinadi.

Qisqa tutashuv tokini topish uchun elektr ta'minoti tizimining normal sharoitiga mos keladigan bir liniyali hisoblash sxemasi tuziladi va unda energiya manbalari parallel ulangan deb qaraladi. Hisoblash sxemasida

barcha manbalar (generatorlar, sinxronlar kompensatorlar, katta quvvatli sinxron va asinxron mashinalar, energotizimlar), transformatorlar, havo va kabel elektr uzatuv liniyalari va reaktorlar ko'rsatiladi. Hisoblash sxemasi asosida almashtirish sxemasi tuziladi. Unda tizimdagi barcha elementlarining qarshiliklari ko'rsatiladi va qisqa tutashuv toki aniqlanishi kerak bo'lgan nuqta belgilanadi.

Generatorlar, katta quvvatli transformatorlar, havo elektr uzatish liniyalari va reaktorlarni almashtirish sxemasida induktiv qarshilik sifatida ko'rsatiladi. Kuchlanishi 6-10 kV bo'lgan kabel liniyalari, hamda quvvati 1600 kVA va undan kichik bo'lgan transformatorlar almashtirish sxemasida aktiv va induktiv qarshiliklar sifatida qabul qilinadi. Barcha qarshiliklar nomli yoki nisbiy birliklarda olinishi mumkin.

6-10 kV va undan yuqori kuchlanishli sxema elementlarining qarshiliklarini nisbiy birlikda va 1000 V gacha bo'lgan sxema elementlarining qarshiliklarini nomli birlikda hisoblash tavsiya etiladi.

Qisqa tutashuv tokini nisbiy birlikda hisoblashda kuchlanish va quvvatning bazaviy miqdorlari qabul qilinadi. Bazaviy kuchlanish sifatida qisqa tutashuv toki hisoblanayotgan nuqtaning o'rtacha kuchlanishini olish mumkin:

$U_b = 230; 115; 37; 10,5; 6,3; 3,15; 0,4; \dots; 0,23 \text{ kV}$.

Bazaviy quvvat tariqasida, $S_b = 100$ yoki 1000 MVA olinadi.

Ko'riliyotgan nuqta uchun bazaviy tok:

$$I_b = \frac{S_b}{\sqrt{3}U_b}, A \quad (8.1)$$

Havo va kabel elektr uzatish liniyalari uchun qarshiliklar:

$$r_* = r_0 l \frac{S_b}{U_{or}^2}, \quad x_* = x_0 l \frac{S_b}{U_{or}^2}, \quad (8.2)$$

bu yerda, r_0, x_0 - liniyaning 1 km uzunligiga to'g'ri keladigan aktiv va induktiv qarshiliklari, (Om/km);

l - elektr uzatuv liniyasi uzunligi, (km);

Transformatorlarning qarshiliklari:

$$r_{tr*} = \frac{\Delta P_{q.t}}{S_n} \frac{S_b}{S_n}, \quad x_{tr*} = \sqrt{\left(\frac{u_{qt}}{100}\right)^2 - r_{tr*} \frac{S_b}{S_n}}, \quad (8.3)$$

bu yerda, u_{qt} - transformatorning qisqa tutashuv kuchlanishi;

ΔP_{qt} - transformatorning qisqa tutashuv nobudgarchiligi, (kVt);

Ko'riliyotgan nuqta uchun natijaviy to'la qarshilik:

$$Z_{\Sigma^*} = \sqrt{R_{\Sigma^*}^2 + X_{\Sigma^*}^2} \quad (8.4)$$

bu yerda, R_{Σ^*} ; X_{Σ^*} – aktiv va reaktiv qarshiliklar yig‘indisi.

Ko‘riliyotgan nuqta uchun qisqa tutashuv toki:

$$I_{n0} = \frac{I_b}{Z_{\Sigma^*}} \quad (8.5)$$

Ko‘riliyotgan nuqta uchun zarbaviy QT toki:

$$i_{zarb} = k_{zarb} \cdot I_{n\max} = k_{zarb} \cdot \sqrt{2} I_{n0} \quad (8.6)$$

bu yerda, k_{zarb} - zarb koeffitsiyenti, (6-ilova).

Qisqa tutashuv tokining miqdoriga qarab, elektr apparatlar, izolyatorlar, shina va kabellar tanlab olinadi.

2. Amaliy mashg‘ulotga doir namunaviy masala yechish

Misol tariqasida, bir chiziqli elektr ta‘minot sxemasi asosida almashtirish sxemasini tuzamiz va unda tizimdagi barcha elementlarning qashiliklarini nisbiy birliklarda olamiz.

1. Hisoblash uchun bazis birliklarini qabul qilamiz:

$$S_b = 6,3 \text{ MVA}, \quad U_{b1} = 115 \text{ kV}, \quad U_{b2} = 10,5 \text{ kV}.$$

2. Bazis birliklari asosida bazis toklarini hisoblaymiz:

$$I_{b1} = \frac{S_b}{\sqrt{3} \cdot U_{b1}} = \frac{6,3}{1,73 \cdot 115} = 0,0317, \quad I_{b2} = \frac{S_b}{\sqrt{3} \cdot U_{b2}} = \frac{6,3}{1,73 \cdot 10,5} = 0,3468.$$

3. Almashtiruv sxemasini tuzib, uning qarshiliklarini raqamlab chiqamiz.

4. Almashtiruv sxemasi bo‘yicha elementlarning hisobiy qarshiliklarini aniqlaymiz, ya‘ni:

- havo elektr uzatuv liniyalari uchun qarshiliklar quyidagicha:

$$r_{1*} = r_0 \cdot l \cdot \frac{S_b}{U_1^2} = 0,46 \cdot 1,8 \cdot \frac{6,3}{115^2} = 0,00039,$$

$$x_{1*} = x_0 \cdot l \cdot \frac{S_b}{U_1^2} = 0,44 \cdot 1,8 \cdot \frac{6,3}{115^2} = 0,0004.$$

- BPP transformatorlarining qarshiliklari:

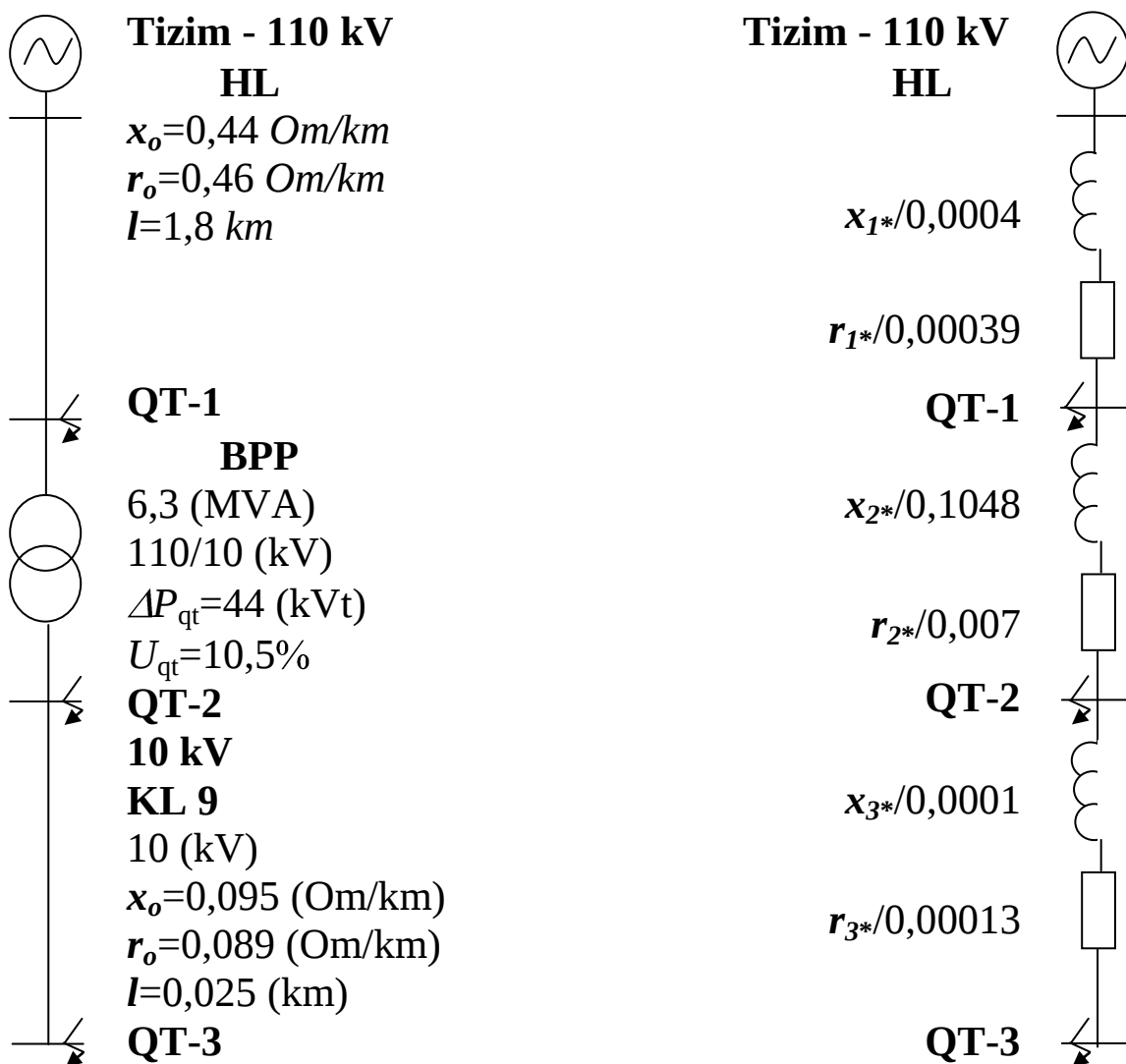
$$r_{2*} = \frac{\Delta P_{qt}}{S_n} \cdot \frac{S_b}{S_n} = \frac{44 \cdot 10^{-3}}{6,3} \cdot \frac{6,3}{6,3} = 0,007,$$

$$x_{2*} = \sqrt{\left(\frac{u_{qt}}{100}\right)^2 - r_{2*}^2 \cdot \frac{S_b}{S_n}} = \sqrt{\left(\frac{10,5}{100}\right)^2 - 0,007^2 \cdot \frac{6,3}{6,3}} = 0,1048.$$

- kabel elektr uzatuv liniyalari uchun qarshiliklar:

$$r_{3*} = r_0 \cdot l \cdot \frac{S_b}{U_2^2} = 0,89 \cdot 0,025 \cdot \frac{6,3}{10,5^2} = 0,00013,$$

$$x_{3*} = x_0 \cdot l \cdot \frac{S_b}{U_2^2} = 0,095 \cdot 0,025 \cdot \frac{6,3}{10,5^2} = 0,0001.$$

5. Ko'rilayotgan nuqtalar bo'yicha qisqa tutashuv toklarini aniqlaymiz.

- QT-1 nuqtasi uchun:

$$Z_{ekv.1} = Z_{1*} = 0,00039 + j0,0004 = |0,00055|.$$

$r > \frac{x}{3}$ sharti bajarilmagani uchun, aktiv qarshilikni ham hisobga olamiz.

Ko‘riliyotgan nuqtada qisqa tutashuv toki:

$$I_{qt.1} = \frac{I_{b1}}{Z_{ekv.1}} = \frac{0,0317}{0,00055} = 58,01 \text{ kA.}$$

- QT-2 nuqtasi uchun:

$$Z_{ekv.2} = Z_{ekv.1} + Z_{2*} = 0,00039 + j0,0004 + 0,007 + j0,1048 = 0,00739 + j0,1052 .$$

$r > \frac{x}{3}$ sharti bajarilgani uchun, aktiv qarshilikni hisobga olmaymiz.

Ko‘riliyotgan nuqtada qisqa tutashuv toki:

$$I_{qt.2} = \frac{I_{b2}}{Z_{ekv.2}} = \frac{0,3468}{0,1052} = 3,3 \text{ kA.}$$

- QT-3 nuqtasi uchun:

$$Z_{ekv.3} = Z_{ekv.2} + Z_{3*} = 0,00739 + j0,1052 + 0,00013 + j0,0001 = 0,00752 + j0,1053 .$$

$r > \frac{x}{3}$ sharti bajarilgani uchun, aktiv qarshilikni hisobga olmaymiz.

Ko‘riliyotgan nuqtada qisqa tutashuv toki:

$$I_{qt.3} = \frac{I_{b2}}{Z_{ekv.3}} = \frac{0,3468}{0,1058} = 3,29 \text{ kA.}$$

6. Ko‘riliyotgan nuqtalar uchun zarbaviy tok:

$$i_{zar.1} = k_{zar.1} \cdot I_{1.max} = k_{zar.1} \cdot \sqrt{2} \cdot I_{qt1} = 1,01 \cdot 1,41 \cdot 58,01 = 82,62 \text{ kA,}$$

$$i_{zar.2} = k_{zar.2} \cdot I_{2.max} = k_{zar.2} \cdot \sqrt{2} \cdot I_{qt2} = 1,07 \cdot 1,41 \cdot 3,3 = 4,98 \text{ kA,}$$

$$i_{zar.3} = k_{zar.3} \cdot I_{3.max} = k_{zar.3} \cdot \sqrt{2} \cdot I_{qt3} = 1,06 \cdot 1,41 \cdot 3,29 = 4,92 \text{ kA.}$$

3. Nazorat savollari

1. Elektr ta’minoti tizimini asosiy uskunalari qarshiliklari formulasini yozib bering?

2. Qisqa tutashuv toki hisobining maqsadi nimadan iborat?

3. Uch fazali tizimda qanday qisqa tutashuv toklari bo‘lishi mumkin?

4. Qisqa tutashuv toki hisobining natijalari qanday masalalarni yechish uchun kerak bo‘ladi?

5. Qisqa tutashuv tokini hisoblash uchun qanday uslublar qo‘llaniladi?

6. Kuchlanishi 1000 V gacha bo‘lgan tarmoqlarni qisqa tutashuv toki hisobining farqli xususiyatlari qanday?

9–amaliy mashg‘ulot. Kabel liniyalarini termik bardoshliligi va kuchlanish isrofi bo‘yicha tekshirish

Mashg‘ulotning maqsadi:

Talabalarga amaliy mashg‘ulotlarni hisoblash uchun kabel liniyalarini termik bardoshliligi va kuchlanish isrofi bo‘yicha tekshirish hamda bilim va ko‘nikmalarini masalalar yordamida shakllantirishdan iborat.

Mashg‘ulotning rejasi:

1. Nazariy qism
2. Amaliy mashg‘ulotga doir namunaviy masala yechish
3. Nazorat savollari

Tayanch so‘zlar va iboralar: kabel liniyasi, termik bardoshlik, kuchlanish, tok, sanoat korxonalari, sex, elektr ta‘minoti.

1. Nazariy qism

Elektr energetika tizimi iste‘molchilarini sifatli elektr energiya bilan ta‘minlash zarur. Elektr energiyasining eng asosiy sifat ko‘rsatkichlaridan biri, bu iste‘molchilarga berilayotgan kuchlanishning miqdori hisoblanadi. Kuchlanishni kerakli pog‘onada ushlab turish bu elektrotexnikaning murakkab masalalaridan biri hisoblanadi. Kuchlanishni stabillashtirish uchun o‘tkazgichlarning kesim yuzalarini hisobiy kuchlanish bo‘yicha qabul qilish maqsadga muvofiqdir.

Uch fazali tarmoqlarda kuchlanish nobudgarchiligining taxminiy qiymati quyidagicha aniqlanadi:

$$\Delta U = \sqrt{3} \cdot I_h \cdot l_h \cdot (r_l \cdot \cos \varphi + x_l \cdot \sin \varphi), V \quad (9.1)$$

bu yerda, I_h - hisobiy tok, (A);

l_h - kabel liniyasining uzunligi, (km);

r_l , x_l - kabel liniyasining aktiv va induktiv qarshiliklari, (Om/km);

$\cos \varphi$ - iste‘molchining quvvat ko‘effitsiyenti.

O‘tkazgich va kabel simlarining kichik kesimlarida (25 mm^2 gacha) asosiy qarshilik sifatida aktiv qarshilik olinadi, hamda 70 mm^2 dan katta bo‘lgan kesimlarda esa, induktiv qarshilik albatta hisobga olinishi shart.

Kabel va shinalarni, nominal tok va kuchlanishlar bo‘yicha qabul qilinib, qisqa tutashuv tokining termik ta‘siriga tekshirib ko‘riladi. 10 kV gacha bo‘lgan mis yoki alyuminiy simli va qog‘oz izolyatsiyali kabellarda qisqa tutashuv rejimida haroratning qisqa muddatli oshishi 250°S dan

oshmasligi kerak. Bu shart bo'yicha kabel simining ko'ndalang kesimining qiymati quyidagicha aniqlanishi kerak:

$$S_{kl} = \alpha \cdot I_{qt} \cdot \sqrt{t_{qt}} \quad (9.2)$$

bu yerda, I_{qt} - qisqa tutashuv rejimining turg'un toki, (A);

t_{qt} - keltirilgan vaqt davomiyligi bo'lib, bu vaqt davomida qisqa tutashuv turg'un toki shunday issiqlik hosil qilinadiki, uning miqdori o'zgaruvchan qisqa tutashuv tokini haqiqiy t vaqtidagiga ekvivalent bo'ladi. t_{qt} - miqdori maxsus adabiyotlarda keltirilgan grafiklar asosida aniqlanadi;

α - kabel simining joiz qizish haroratining qiymatiga bog'liq bo'lgan koeffitsiyent bo'lib, uning miqdori 10 kV gacha bo'lgan mis va alyuminiy simli kabellar uchun mos ravishda 7 va 12 ga teng.

2. Amaliy mashg'ulotga doir namunaviy masala yechish

Kabel kesimini S_{kl} ga eng yaqin kichik standart kesimi tanlanadi.

BPP dan sex transformatorlari tomon chiqib ketayotgan 10 kV li kabel liniyalari rele himoyasi bilan himoyalangan. Shuning uchun ularni termik bardoshligi bo'yicha tekshirish shart.

$$F_{kl} = \frac{I_{qt} \cdot \sqrt{t_{qt}}}{k_{kl}} = \frac{4,92 \cdot \sqrt{1,2}}{95} \cdot 1000 = 56,73 \text{ mm}^2.$$

BPP dan chiqib ketayotgan kabellar kesim yuzasining eng kami, 50 mm^2 ga teng bo'lishi shart. 6-jadvalda keltirilgan BPP dan chiqib ketayotgan KL-1, KL-4, KL-6, KL-7 va KL-8 kabel liniyalari termik bardoshligi bo'yicha javob bermaydi, shuning uchun, ularning kesim yuzasini 50 mm^2 deb olamiz va natijalarini 9.1-jadvalga kiritamiz.

Qolgan kabel liniyalari saqlagichlar bilan himoyalangan, shuning uchun ularni termik bardoshligiga tekshirish shart emas.

0,4 kV li kabellarda kuchlanish isrofini hisoblash shart, chunki ular to'g'ridan-to'g'ri iste'molchilarga ulangan.

Misol tariqasida, 0,4 kV li KL-7 kabel liniyasi uchun kuchlanish isrofini aniqlaymiz, hisoblash jarayonida kuchlanish isrofi 5% dan oshmaslik sharti qanoatlantirilishi lozim:

$$\begin{aligned} \Delta U &= \frac{\sqrt{3} \cdot I_h \cdot l_h \cdot 100 \cdot (r_0 \cos \varphi + x_0 \sin \varphi)}{U_n} = \\ &= \frac{\sqrt{3} \cdot 449,6 \cdot 0,025 \cdot 100 \cdot (0,167 \cdot 0,962 + 0,0596 \cdot 0,274)}{400} = 0,86\% \end{aligned}$$

Xuddi shu tarzda, qolgan kabellar uchun ham kuchlanish isroflarini hisoblab jadval ko‘rinishiga keltiramiz va natijalarni 9.2-jadvalga kiritamiz.

9.1-jadval

№ KL	Kabel liniyalarining yoʻnalishlari	S _{h.kl}	I _{h.n}	I _{h.av}	F _{h.kl}	F _n	I _{r.et.av}	I _{r.et.n}
		kVA	A	A	mm ²	mm ²	A	A
10 kV li kabel elektr uzatuv liniyalari uchun								
1	BPP dan TP-1 gacha	1250	36,12	72,3	27,8	50	280	140
2	BPP dan TP-2 gacha	2791	80,7	161,4	62,1	70	330	165
3	TP-2 dan TP-3 gacha	1614	46,6	93,3	35,9	50	280	140
4	TP-3 dan TP-4 gacha	779,8	22,5	45,1	17,3	50	280	140
5	BPP dan TP-5 gacha	1946	56,3	112,5	43,3	50	280	140
6	TP-5 dan TP-6 gacha	697,3	20,2	40,3	15,5	50	280	140
7	BPP dan TP-7 gacha	840,8	24,3	48,6	18,7	50	280	140
8	BPP dan TP-8 gacha	823,4	23,8	47,6	18,3	50	280	140
0,4 kV li kabel elektr uzatuv liniyalari uchun								
9	TP-1 dan RU-1 gacha	449,6	324,8			185	345	
10	RU-1 dan RU-2 gacha	340,4	246			120	270	
11	TP-2 dan RU-3 gacha	436,2	315,2			185	345	
12	RU-3 dan RU-4 gacha	90,59	65, 5			16	90	
13	TP-5 dan RU-5 gacha	122,8	88,7			16	90	
14	TP-6 dan RU-6 gacha	71,98	52,01			10	65	
15	TP-7 dan RU-7 gacha	136,7	98,8			25	115	
110 kV li havo elektr uzatuv liniyalari uchun								
HL	Tizimdan BPP gacha	7829	20,6	41,1	15,8	70	250	125

9.2-jadval

№ KL	0,4 kV li kabel liniyalari uchun	$I_{h.nor}$	I_{kl}	r_{sol}	x_{sol}	ΔU
		A	km	Om/km	Om/km	%
9	TP-1 dan RU-1 gacha	449,6	0,025	0,167	0,0596	0,86
10	RU-1 dan RU-2 gacha	340,4	0,015	0,258	0,0602	0,58
11	TP-2 dan RU-3 gacha	436,2	0,028	0,167	0,0596	0,93
12	RU-3 dan RU-4 gacha	90,59	0,039	1,94	0,0675	2,61
13	TP-5 dan RU-5 gacha	122,8	0,036	1,94	0,0675	3,69
14	TP-6 dan RU-6 gacha	71,98	0,041	3,1	0,073	3,73
15	TP-7 dan RU-7 gacha	136,7	0,051	1,24	0,0662	3,37

3. Nazorat savollari

1. Standart kuchlanishlar shkalasini aytib bering?
2. Kuchlanish miqdorini noto'g'ri qabul qilish uchun nima ta'sir qiladi?
3. Kuchlanishi 220/380 V bo'lgan tizimning afzalligini aytib bering.
4. Kuchlanishi 380/660 V bo'lgan tizimning afzalligini aytib bering.
5. Kuchlanishi 1000 V gacha bo'lgan elektr uskunalarda qanday neytralning rejimlari qo'llaniladi?
6. Kuchlanishi 1000 V dan yuqori bo'lgan elektr uskunalarda qanday neytralning rejimlari qo'llaniladi?
7. Neytrali izolyasiyalangan uch fazali tizimning afzalligini aytib bering.

10–maliy mashg'ulot. Elektr apparatlarni tanlash

Mashg'ulotning maqsadi:

Talabalarga amaliy mashg'ulotlarni hisoblash uchun elektr apparatlarni tanlash hamda bilim va ko'nikmalarini masalalar yordamida shakllantirishdan iborat.

Mashg'ulotning rejasi:

1. Nazariy qism
2. Amaliy mashg'ulotga doir namunaviy masala yechish
3. Nazorat savollari

Tayanch so'zlar va iboralar: uzgich, ajratgich, saqlagich, bo'lgich, qisqa tutashtirgich, tok transformator, kuchlanish transformatori, kuchlanish, tok, sanoat korxonalari, sex, elektr ta'minoti.

1. Nazariy qism

Elektr apparatlarining tanlash jarayoni, ma'lumotnomalardan elektr qurilmalarning normal rejimdagi ko'rsatkichlari bo'yicha tanlanadi. Qabul qilingan elektr apparatlarni ulanish nuqtasidagi maksimal qisqa tutashuv toki ta'siri bo'yicha tekshirib ko'rish lozim. Albatta, ma'lumotnoma bo'yicha tanlangan elektr apparatlarning parametrlari (nominal kuchlanishi va toki) elektr qurilmaning ekspluatatsiya sharoitidagi kuchlanish va tok miqdorlariga teng yoki katta bo'lishi shart.

Aniq elektr apparatlarni ma'lum ish rejim sharoitlari uchun qabul qilinganda, ko'plab omillarni hisobga olishga to'g'ri keladi. Biz ularni faqat elektr apparatlarni qisqa tutashuv toki ta'siriga chidamligiga e'tibor beramiz, ya'ni apparatlarning turg'unligini hisobga olamiz.

Yuqori kuchlanishli uzgichlarni tanlash. Yuqori kuchlanishli elektr energiyasini uzatish va taqsimlash jarayonida, elektr zanjirlarini ulash va uzishga to'g'ri keladi. Bu jarayonlar maxsus uzgichlar (выключатели) yordamida bajariladi. Uzgichlar yordamida elektr toklarni faqat nominal rejimlarda emas, balki har xil favqulodda (авария) va qisqa tutashuv holatlarida ham uzish yoki ulash jarayonlarini bajarish mumkin. Ma'lumki, qisqa tutashuv rejimidagi tokning miqdori juda katta bo'ladi. Shuning uchun uzgichlar taqsimlash qurilmalarining eng zarur va ma'sul elementlaridan biri hisoblanadi. Yuqori kuchlanishli uzgichlarni nominal kuchlanishi va toki o'chiriluvchi tokining qiymati va quvvati bo'yicha qabul qilinadi. Odatda, uzgichning ma'lumotnomadan olingan ko'rsatkichlari va hisobiy miqdorlari o'zaro solishtiriladi.

Ajratgichlarni tanlash. Ajratgichlar (разъединители) kuchlanish ta'siridagi toksiz elektr zanjirlarini uzish yoki ulash uchun ishlatiladi. Ajratgichlar elektr zanjirlarida ko'rinib turuvchi uzun oraliqni hosil qilish maqsadida foydalaniladi. Ajratgichlarda elektr yoyni o'chiradigan moslamalar bo'lmaganligi uchun, ular uzgichlardan keyin yoki oldin o'rnatiladi. Ajratgichlar ta'mirlash ishlarida yoki uzuvchi apparatlarni tekshirish jarayonida xavfsizlikni ta'minlash maqsadida qo'llaniladi. Ajratgichlar yordamida transformatorlarning salt ishlash rejimidagi toki va neytral toklarini, katta bo'lmagan yerga ulash toklarini va zaryad toklarini uzish mumkin. Ajratgichlar 6 kV va undan yuqori bo'lgan kuchlanishlarga mo'ljallangan bo'lib, nominal toklari 200 A dan katta bo'ladi. Ajratgichlarni tanlash va tekshirish jarayoni uzgichlar uchun ko'rsatilgan tartibda bajarilib, uzish toki va quvvati bo'yicha tekshirilmaydi.

Yuqori kuchlanishli saqlagichlar, nominal kuchlanish va tok orqali qabul qilinadi, shu bilan bir qatorda maksimal uzuvchi tok va quvvat bo'yicha tekshirib ko'riladi.

Tok transformatorlarini tanlash. Tok transformatorlari nominal tok, nominal kuchlanish, ikkilamchi chulg'amning yuklamasiga bog'liq bo'lgan aniqlik darajasiga qarab qabul qilinadi, hamda elektrodinamik va termik turg'unliklar (k_{din} va k_{ter}) bo'yicha tekshirilib ko'riladi.

Kuchlanish transformatorini tanlash. Elektr o'lchov asboblari ulash uchun qo'llaniladigan kuchlanish transformatorlarini nominal kuchlanish va yuklamaning miqdori asosida qabul qilinadi. Zaminlash toki kam bo'lgan tarmoqlarda izolyatsiya holatini nazorat qilib turish uchun besh sterjenli kuchlanish transformatori ishlatiladi. Kuchlanish transformatorining quvvati, chulg'amlari parallel ulangan elektr asboblarning qabul qiladigan to'la quvvatidan katta bo'lishi kerak.

2. Amaliy mashg'ulotga doir namunaviy masala yechish

I. OTQ (ОРУ) ga 110 kV li apparatlarni tanlaymiz:

1. Ajratgichlar (разъединители), *РНД.3-1-110/630У1*.

$$U_{n.max}=126 \text{ kV},$$

$$I_n=630 \text{ A} > I_{h.max}=324,84 \text{ A},$$

$$I_{ter.bar}=60 \text{ kA} > I_{qt1}=58,01 \text{ kA},$$

$$I_{o'tish.chegarasi}=90 \text{ kA} > i_{zar1}=82,62 \text{ kA}.$$

2. Bo'lgichlar (отделители), *ОД-110М/630*.

$$U_n=110 \text{ kV},$$

$$I_n=630 \text{ A} > I_{h.max}=324,84 \text{ A},$$

$$I_{ter.bar}=60 \text{ kA} > I_{qt1}=58,01 \text{ kA},$$

$$I_{o'tish.chegarasi}=90 \text{ kA} > i_{zar1}=82,62 \text{ kA}.$$

3. Qisqa tutashtirgich (короткозамыкатель), *КЗ-110М*.

$$U_n=110 \text{ kV},$$

$$I_n=630 \text{ A} > I_{h.max}=324,84 \text{ A},$$

$$I_{ter.bar}=64 \text{ kA} > I_{qt1}=58,01 \text{ kA},$$

$$I_{o'tish.chegarasi}=84 \text{ kA} > i_{zar1}=82,62 \text{ kA}.$$

4. Kuch transformatoriga kiritilgan tok transformatorlari, *ТБТ-110*.

$$U_n=110 \text{ kV},$$

$$I_n=400/5 \text{ A} > I_{h.max}=324,84 \text{ A}.$$

5. Zaryadsizlagich (разрядник), *РВМГ-110*.

$$U_{teshilish}=170-195 \text{ kV}.$$

II. КТQ (КРУ) ga 10 kV li apparatlarni tanlaymiz:

1. Uzgichlar (выключатели), *ВМП-10-630-20К*.

$$U_n=10 \text{ kV},$$

$$I_n=630 \text{ A} > I_{h.max}=324,84 \text{ A},$$

$$I_{ter.bar}=20 \text{ kA} > I_{qt2}=3,3 \text{ kA},$$

$$I_{o'tish.chegarasi}=64 \text{ kA} > i_{zar2}=4,98 \text{ kA}.$$

2. Tok transformatorlari, *ТВЛМ-10*.

$$U_n=10 \text{ kV},$$

$$I_n=400 \text{ A} > I_{h.max}=324,84 \text{ A},$$

$$I_{ter.bar}=20 \text{ kA} > I_{qt2}=3,3 \text{ kA},$$

$$I_{o'tish.chegarasi}=64 \text{ kA} > i_{zar2}=4,98 \text{ kA}.$$

3. Kuchlanish transformatori, *НТМИ-10-66У3*.

$$U_{yu.k}=10000 \text{ kV},$$

$$U_{pk}=100 \text{ kV},$$

$$U_{pk}=100:\sqrt{3} \text{ kV}, \dots\dots\dots \text{chulg'amlari ulanish sxemasi bilan}.$$

4. Zaryadsizlagich (разрядник), *РВО-10*.

$$U_{teshilish}=26 \text{ kV}.$$

5. Podstansiyaning o'z ehtiyojiga ishlatiladigan transformator, *TM-63/10*.

III. Sex TP lariga 0,4 kV li apparatlar tanlaymiz:

1. Ajratkichlar (разъединители), *PВ-10/400*.

$$U_n = 11,5 \text{ kV},$$

$$I_n = 400 \text{ A} > I_{h.\max} = 324,84 \text{ A},$$

$$I_{\text{ter.bar}} = 29 \text{ kA} > I_{\text{qr3}} = 3,29 \text{ kA},$$

$$I_{\text{o'tish.chegarasi}} = 50 \text{ kA} > i_{\text{zar3}} = 4,92 \text{ kA}.$$

2. Yuklama uzgichlari.

Barcha TP larga *BНП-16* tipdagi uzgich tanlaymiz.

$$U_n = 10 \text{ kV},$$

$$I_n = 200 \text{ A} > I_{h.\max} = 165,5 \text{ A},$$

$$I_{\text{ter.bar}} = 16,5 \text{ kA} > I_{\text{qt3}} = 3,29 \text{ kA}.$$

3. Sex TP lari saqlagichlar (предохранитель) bilan himoyalanaadi.

$$S_{n.tr} = 1000 \text{ kVA li TP lar uchun ПКЗ-10-100/100-20УЗ}.$$

$$I_n = 100 \text{ A} > I_{h.\max} = 86,7 \text{ A},$$

$$I_{\text{o'tish.chegarasi}} = 31,5 \text{ kA} > i_{\text{zar3}} = 4,92 \text{ kA}.$$

$$S_{n.tr} = 630 \text{ kVA li TP lar uchun ПКЗ-10-60/80-20УЗ}.$$

$$I_n = 60 \text{ A} > I_{h.\max} = 54,6 \text{ A},$$

$$I_{\text{o'tish.chegarasi}} = 31,5 \text{ kA} > i_{\text{zar3}} = 4,92 \text{ kA}.$$

4. Avtomatik uzgichlar «Электрон» seriyasi.

$$S_{n.tr} = 1000 \text{ kVA li TP lar uchun Э25 markali},$$

$$I_n = 2500 \text{ A} > I_{h.\max} = 2165 \text{ A}.$$

$$S_{n.tr} = 630 \text{ kVA li TP lar uchun Э16 markali},$$

$$I_n = 1600 \text{ A} > I_{h.\max} = 1364 \text{ A}.$$

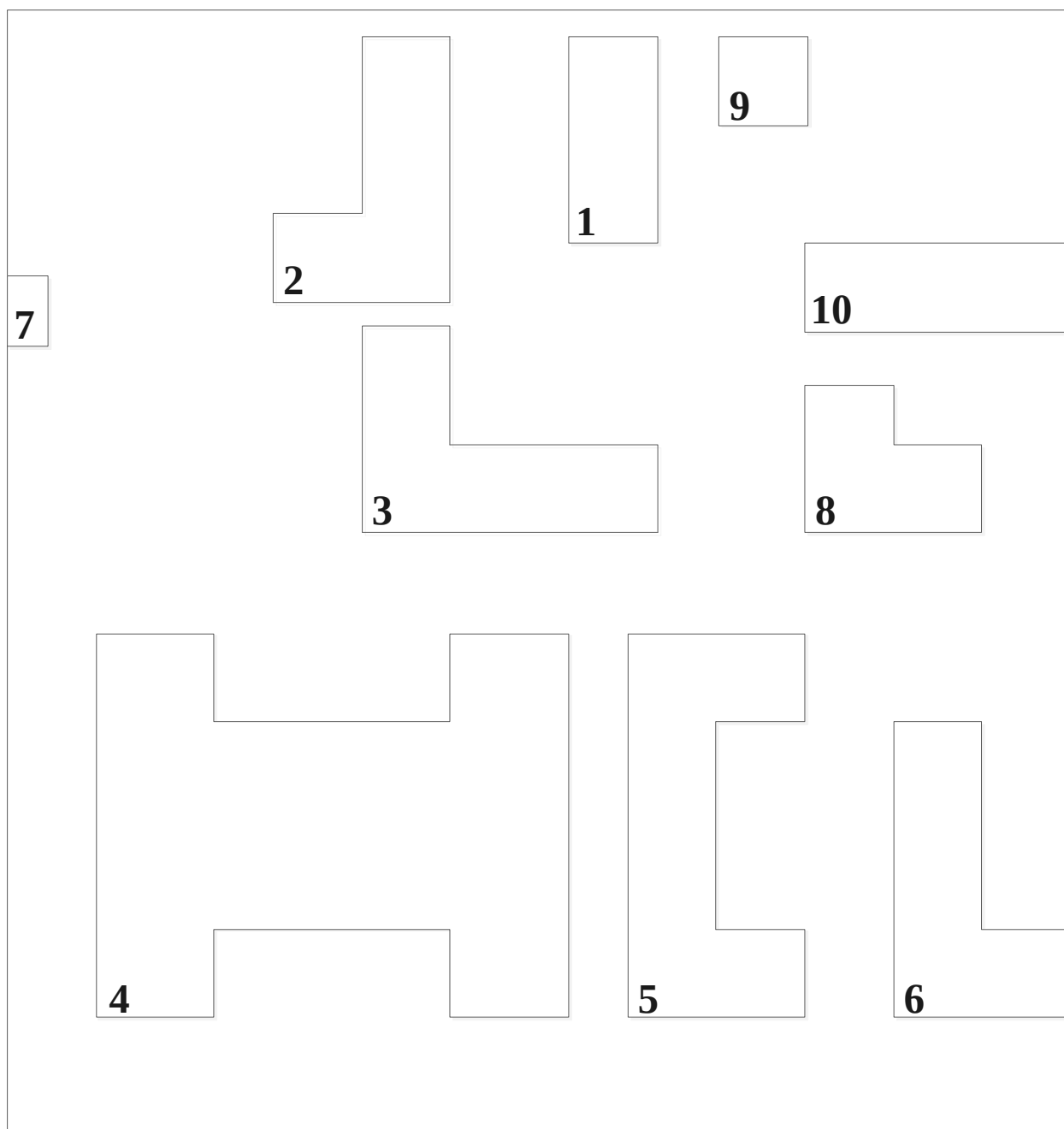
3. Nazorat savollari.

1. Yuqori kuchlanishli uzgichni tanlash shartini aytib bering.
2. Bo'lgichni tanlash shartini aytib bering.
3. Qisqa tutashtirgichni tanlash shartini aytib bering.
4. Ajratgichni tanlash shartini aytib bering.
5. Ayirgichni tanlash shartini aytib bering.
6. Saqlagichni tanlash shartini aytib bering.
7. Tok va kuchlanish transformatorlarini tanlash shartini aytib bering.
8. Zaminlagich qurilmalariga qanday talablar qo'yiladi?
9. Himoyaviy zaminlash nima maqsadda qilinadi?
10. Himoyaviy zaminlash deganda nimani tushunasiz?

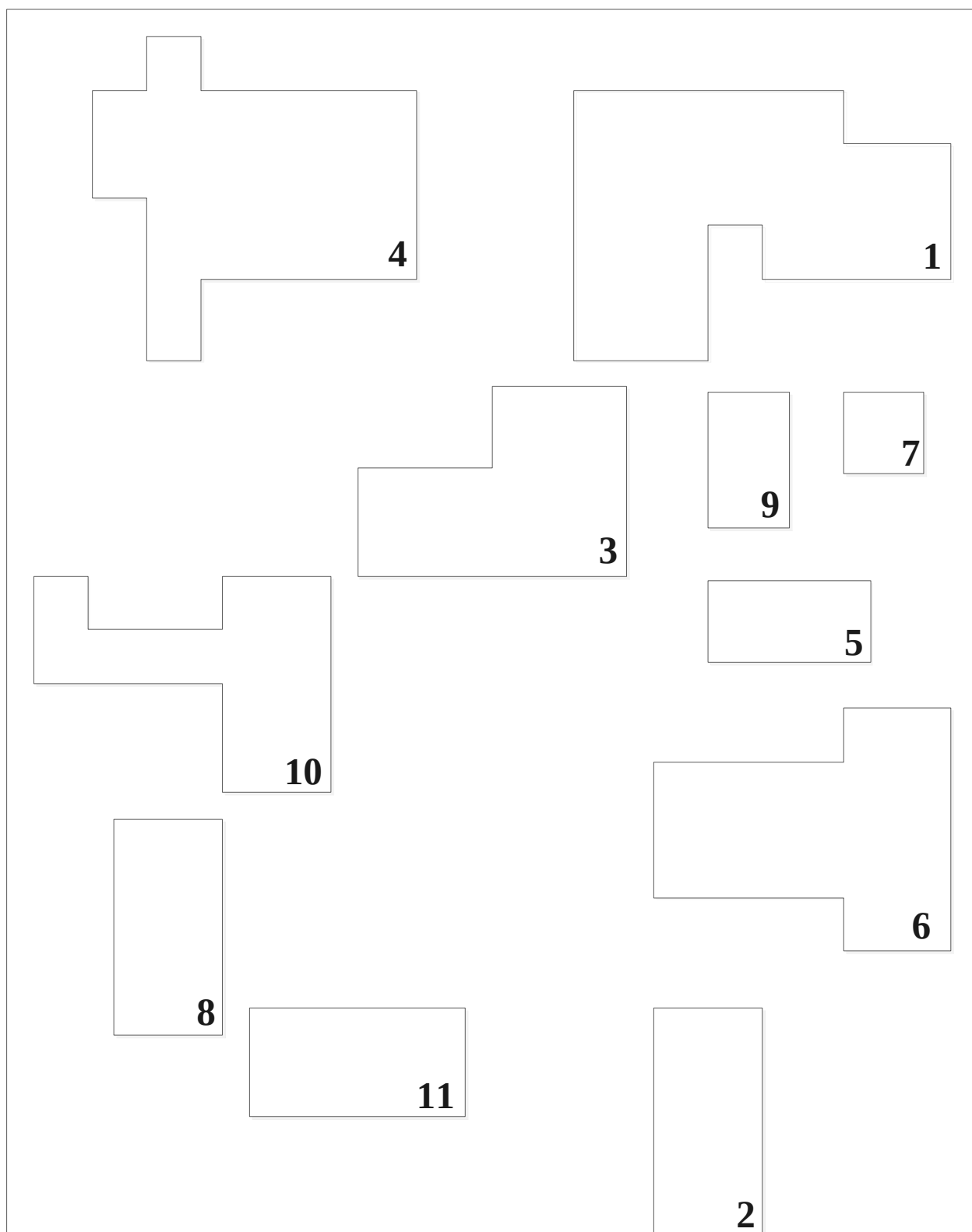
Amaliy mashg'ulotlarni mustaqil bajarish uchun berilgan variantlar to'plami

Amaliy mashg'ulotlarni mustaqil bajarish uchun o'qituvchi tomonidan har bir talabaga alohida variant beriladi. Ushbu berilgan variantlarni hisoblash jarayoni yuqorida ko'rsatilgan namunaviy mashg'ulotlar asosida olib boriladi. Bunda har bir talaba, amaliy mashg'ulotni berilgan variantlar doirasida, energiyadan oqilona foydalanish, hisobiy yuklamalarni aniqlash, reaktiv quvvat kompensatsiyasi, elektr yuklamalar kartogrammasini aniqlash va BPP ning o'rnini topish, TP lar va BPP sida transformator tanlash, KL larning kesim yuzasini aniqlash, QT toklarini hisoblash va elektr apparatlarni tanlash kabi jarayonlarni mustaqil o'rganadilar.

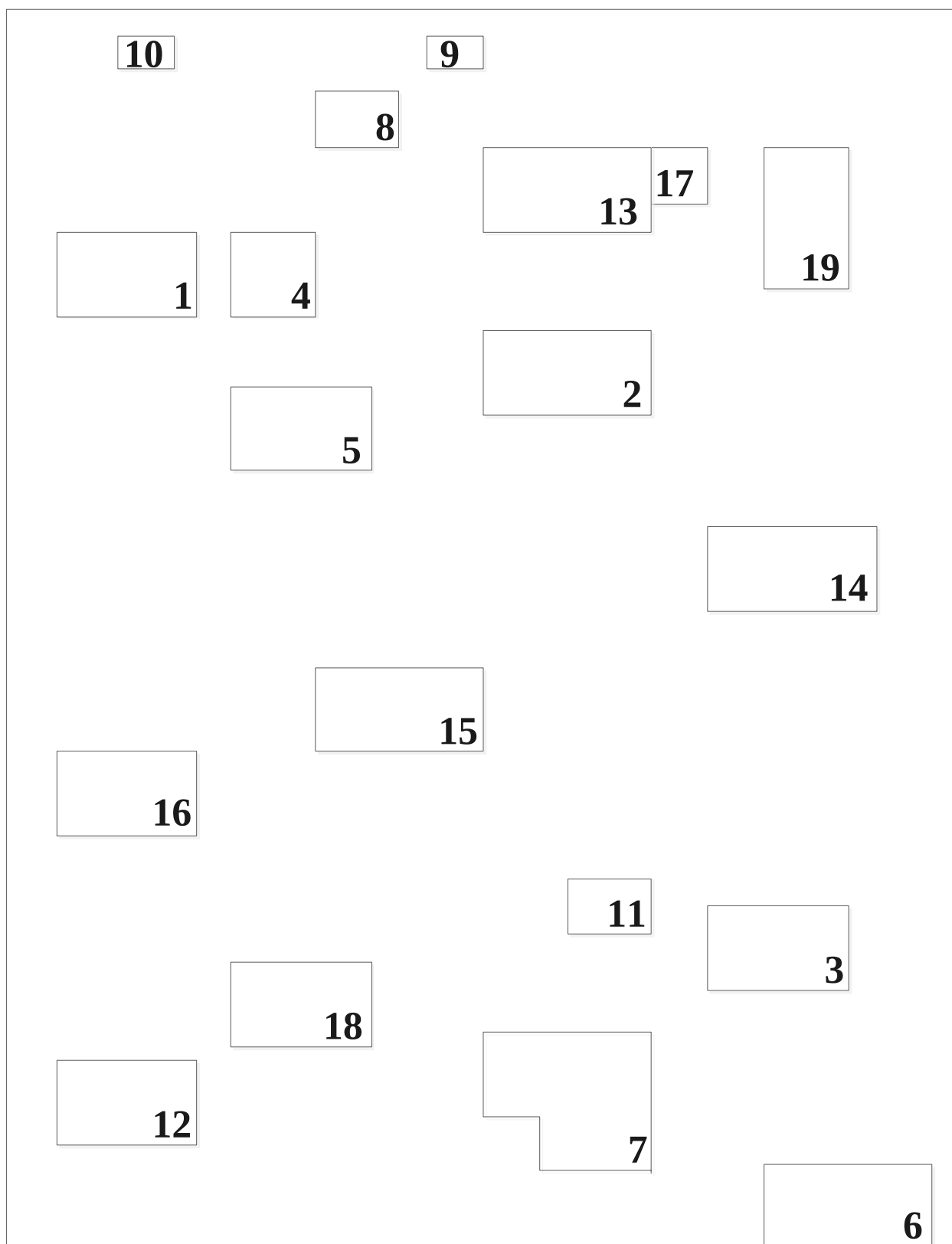
1-sxema. Ta'mirlash-mexanika zavodining bosh plani

1-SXEMA. TA'MIRLASH-MEXANIKA ZAVODI											
№	Sexlarning nomlanishi	Variantlar									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		O'rnatilgan quvvat P_n (kVt)									
1	Tokarlik sexi	1700	1600	1800	2000	1800	1600	1700	1600	2000	1500
2	Yig'uv sexi	850	950	750	750	750	950	850	950	850	950
3	Dastgohsozlik sexi	1300	1200	1400	1200	1200	1400	1200	1330	1250	1350
4	Quyuv sexi	2130	2230	2030	1980	2200	2080	2100	2160	2000	2180
5	Temirchilik sexi	1150	1250	1050	1100	1050	1150	1100	1160	1150	1250
6	Ta'mirlash sexi	1120	1290	1240	1200	1220	1220	1280	1200	1260	1240
7	Nasosxona	2140	2040	2240	2200	2100	2140	2260	2190	2290	2250
8	Kompressorxona	1100	1200	1000	1030	1030	1200	1000	1050	1150	1150
9	Elektrogaraj	250	300	280	360	250	260	350	380	160	200
10	Tayyor-mahsulot ombori	130	80	100	50	150	120	60	80	180	140
Tizim transformatorining quvvati (mVA)		40	25	63	40	63	25	40	63	40	25
Tizimning HL		1,2	0,8	1,5	1,8	2	1	1,4	1,7	1,1	1,9
Podstansiyagacha bo'lgan masofa (km)		8	10	12	9	11	13	15	7	14	12
Masshtab		1:1000	1:900	1:800	1:1000	1:1000	1:900	1:700	1:800	1:1000	1:900

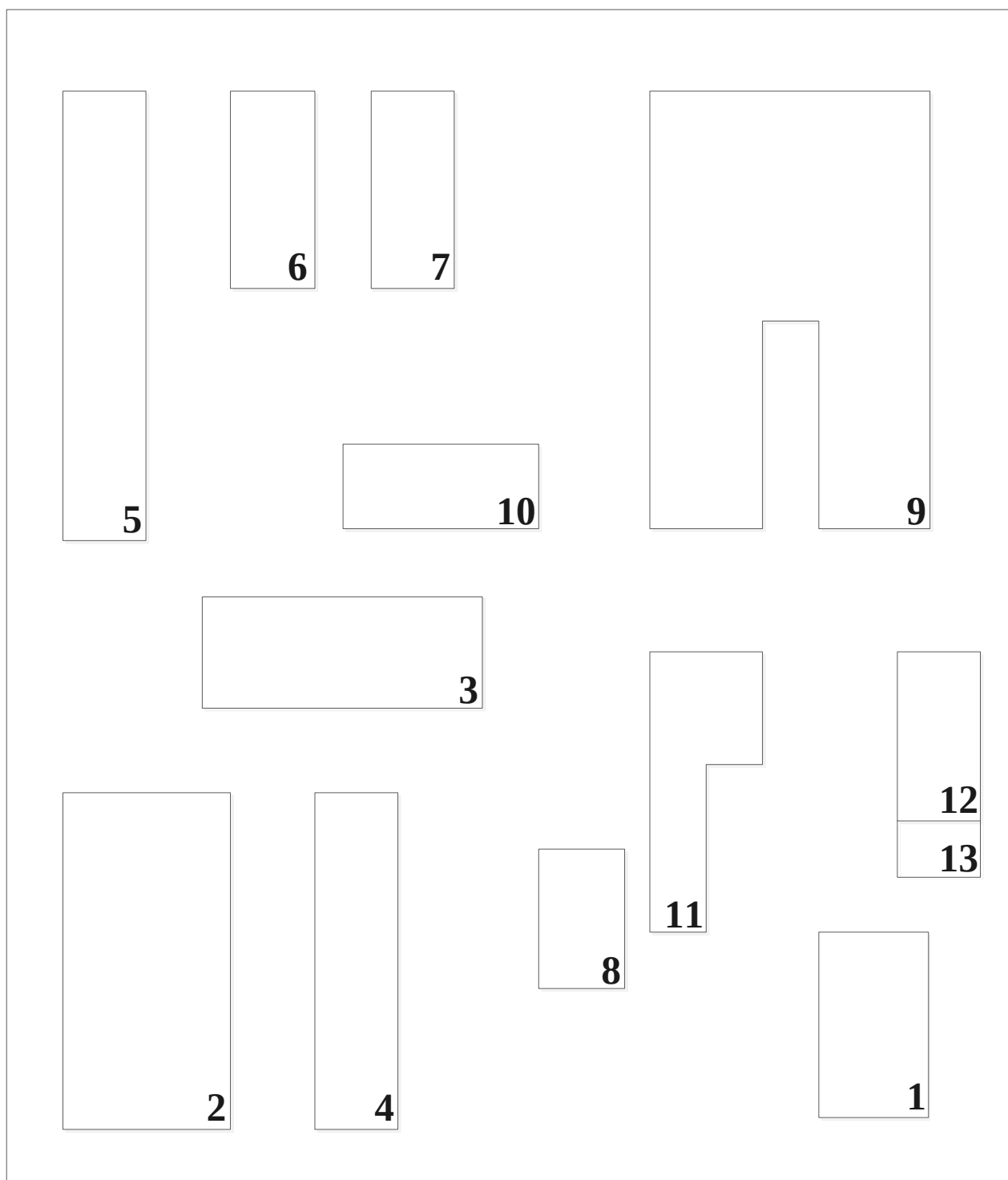
2-sxema. Yengil sanoat korxonasining bosh plani

2-SXEMA. YENGIL SANOAT KORXONASI											
№	Sexlarning nomlanishi	Variantlar									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Oʻrnatilgan quvvat P _n (kVt)									
1	Asosiy bino	10000	10000	10000	11000	9000	9000	10000	12000	11000	11000
2	Markaziy-ashyoviy omborxona	200	300	100	400	150	250	500	350	450	550
3	Tikuv fabrikasi	8000	6000	7500	7000	6500	8500	9000	5500	5000	9500
4	Mashinalar binosi	6500	6000	5000	7500	5500	7000	8000	8500	4500	4000
5	Elektrofizik bino	800	900	950	700	850	1000	650	750	950	600
6	Ip chiqarish fabrikasi	5500	5100	5400	5900	5800	5200	5700	5300	5600	5000
7	Nasosxona	2140	2040	2240	2200	2100	2140	2260	2190	2290	2250
8	Yongʻin deposi	50	50	50	40	45	60	60	65	70	80
9	Ustaxona	400	200	350	450	500	600	750	300	250	400
10	Qozonxona	500	400	550	600	300	450	700	350	650	750
11	Yuqori kuchlanish binosi	3000	1000	2500	3500	4000	5000	5500	1500	2000	4500
Tizim transformatorining quvvati (mVA)		40	25	63	40	63	25	40	63	40	25
Tizimning HL		1,1	0,9	0,8	1	1,2	0,7	1,3	1,2	1,5	1,4
Podstansiyagacha boʻlgan masofa (km)		8	9	10	11	12	13	9	8	10	11
Masshtab		1:1000	1:900	1:900	1:800	1:800	1:1000	1:700	1:1000	1:900	1:900

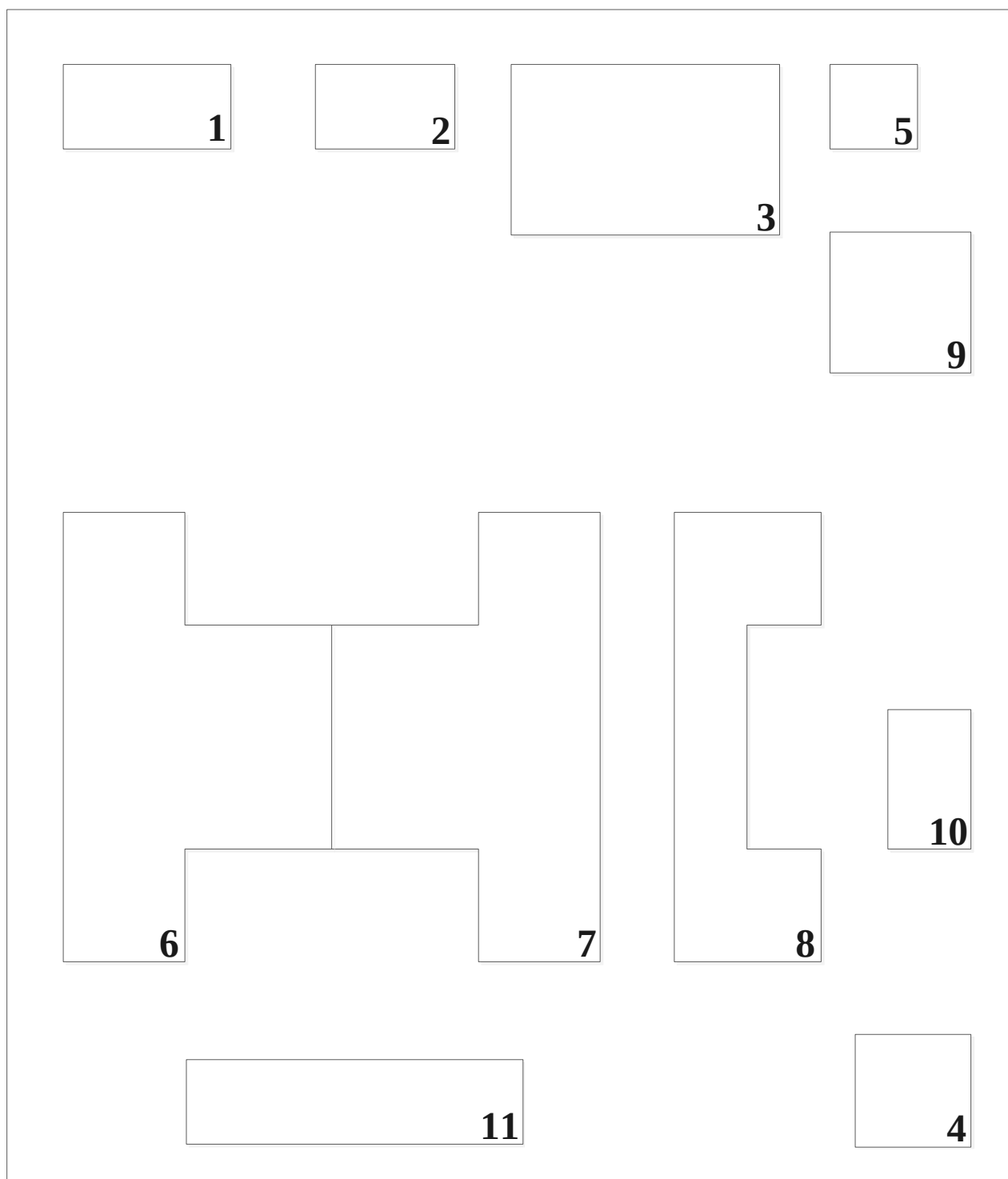
3-sxema. Kimyo zavodining bosh plani

3-SXEMA. KIMYO ZAVODI											
№	Sexlarning nomlanishi	Variantlar									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Oʻrnatilgan quvvat P_n (kVt)									
1	Sex №1	1726	1830	1875	1667	1757	1823	1715	1650	1700	1690
2	Sex №2	601	605	678	610	612	608	608	609	603	600
3	Zavod boshqarmasi	434	430	429	445	417	410	443	427	431	425
4	Sex №3	426	426	420	421	437	445	415	432	411	435
5	Nasosxona	118	120	127	115	129	110	117	121	116	125
6	Shlifoal binosi	2510	2500	2560	2530	2490	2495	2520	2610	2540	2480
7	Elektr yoy pechlari	26633	26633	26633	26630	26700	2655	26642	26621	26645	26636
8	Maydalash sexi	1544	1553	1540	1535	1547	1551	1536	1548	1552	1555
9	Omborxona	136	136	136	135	134	130	138	140	137	131
10	Sex №4	863	871	859	860	875	857	868	856	878	864
11	Tayyorlov sexi №1	206	205	210	207	201	203	202	211	208	212
12	Sex №5	2411	2419	2420	2409	2406	2415	2425	2412	2405	2422
13	Pech sexi №1	14659	14659	14660	14655	14650	14663	14657	14653	14661	14655
14	Pech sexi №2	14659	14659	14600	14655	14650	14663	14657	14653	14661	14655
15	Tayyorlov sexi №2	450	460	420	440	470	500	410	430	450	510
16	Gazogenerator sexi	126	127	125	130	133	120	121	126	119	131
17	Aloqa sexi	70	76	73	69	67	75	78	65	62	77
18	Tayyorlov sexi №3	434	430	436	444	452	429	436	445	450	431
19	Kompressorxona (0,38/10 kV)	980/ 1920	1200/ 2660	1100/ 2520	1300/ 1260	1400/ 1280	1500/ 1920	1000/ 2660	1150/ 2520	1250/ 1260	1350/ 1920
Masshtab		1:900	1:1000	1:800	1:1000	1:800	1:700	1:1000	1:900	1:800	1:700

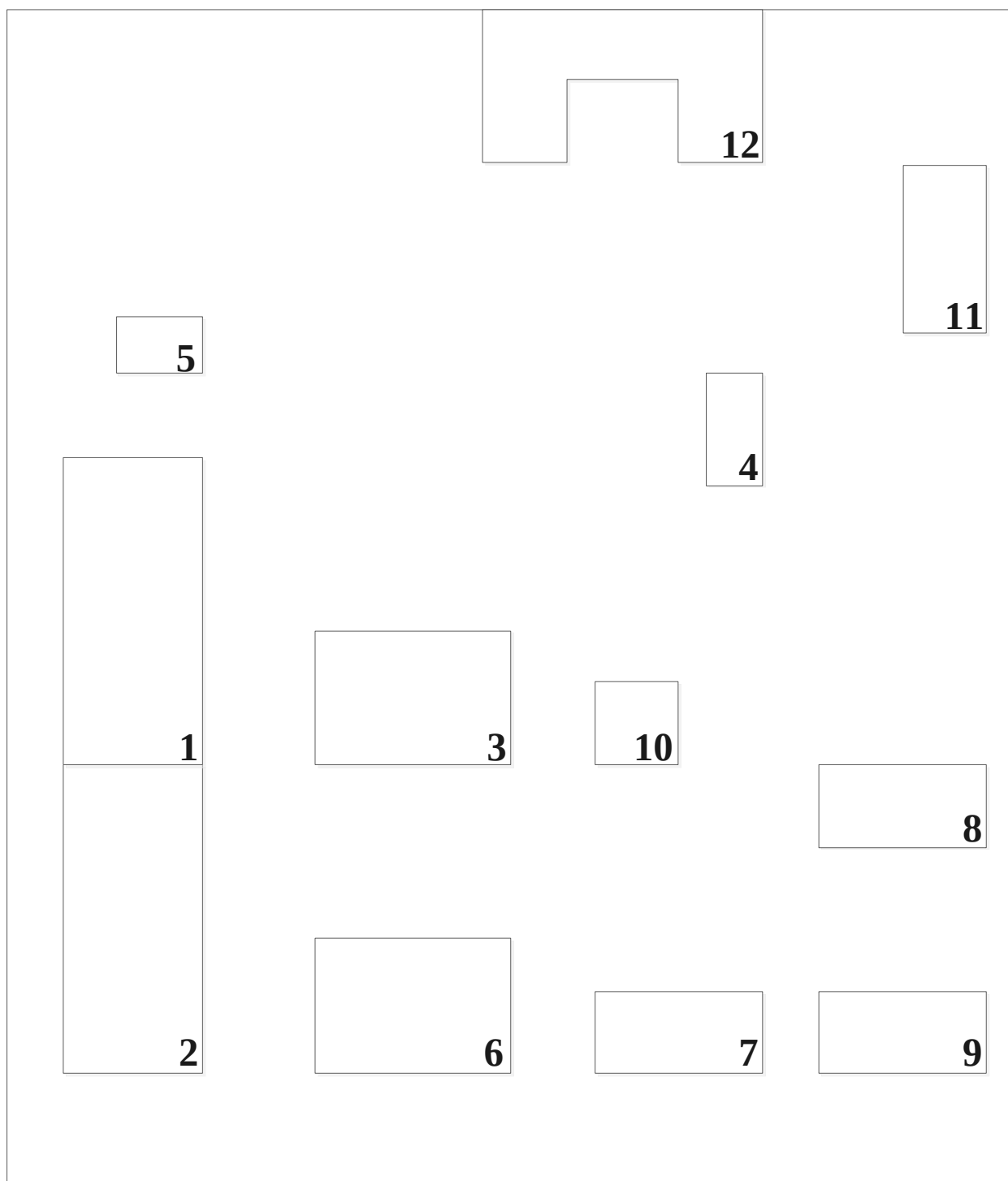
4-sxema. Elektrotexnika zavodining bosh plani

4-SXEMA. ELEKTROTEXNIKA ZAVODI											
№	Sexlarning nomlanishi	Variantlar									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Oʻrnatilgan quvvat P _n (kVt)									
1	Zavod boshqarmasi	700	750	825	600	800	650	725	660	810	625
2	Sexlar bloki №1	8000	6500	7000	8500	9000	7500	6000	7750	8250	8800
3	Sexlar bloki №2	6000	6100	7200	5500	5000	6200	7500	8000	6300	7100
4	Sexlar bloki №3	7500	7000	7900	6200	8000	7200	6900	8100	6400	7600
5	Sexlar bloki №4	8000	6500	7000	8500	9000	7500	6000	7750	8250	8800
6	Ombor	3500	4000	3600	2900	4100	3400	2800	3100	4500	3300
7	Moy va kimyo mahsulotlari ombori	300	310	290	350	280	320	295	315	340	285
8	Garaj va yongʻin deposi	688	680	712	634	676	724	666	650	710	620
9	Temirchilik sexi	1000	1100	1300	1150	900	1250	950	1200	850	1350
10	Kompressorxona (0,38/10 kV)	600; 8000	700; 8500	800; 7600	900; 9000	1000; 8200	1100; 8600	900; 7900	800; 9100	700; 8300	900; 8100
11	Gazogeneratorxona	4000	3850	4100	4250	3900	3950	4200	4050	3800	4150
12	Issiqxona	800	810	850	820	790	785	815	825	795	801
13	Nasosxona (0,38/10 kV)	4000; 1000	4100; 1100	3850; 1200	4400; 1300	4150; 1400	3700; 1000	3750; 1100	4200; 1200	4250; 1300	4050; 1400
Tizim transformatorining quvvati (mVA)		40	63	80	25	40	63	80	25	40	63
Tizimning HL		1,6	1,7	1,8	1,9	1,5	2	1,2	1,3	1,4	0,9
P/st gacha boʻlgan masofa (km)		15	14	13	12	11	10	9	8	7	6
Masshtab		1:900	1:1000	1:800	1:700	1:600	1:800	1:1000	1:900	1:800	1:900

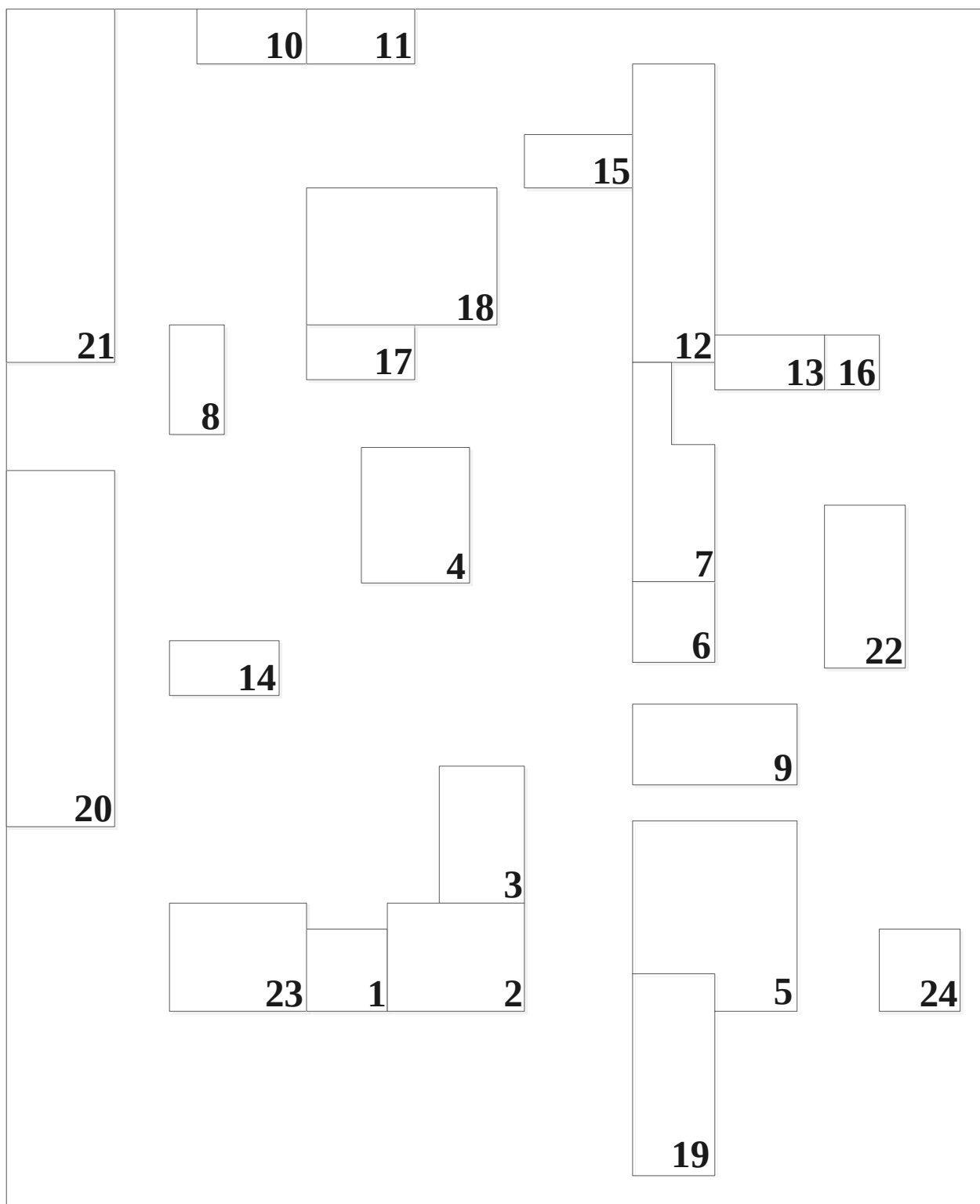
5-sxema. Dastgohsozlik zavodining bosh plani

5-SXEMA. DASTGOH SOZLIK ZAVODI											
№	Sexlarning nomlanishi	Variantlar									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		O'rnatilgan quvvat P _n (kVt)									
1	Dastgohsozlik sexi	800	850	750	850	800	750	720	680	730	840
2	Termik sex	1200	1250	1100	1100	1000	950	900	910	960	1100
3	Quyuv sexi	2300	2600	2200	2200	2100	3000	2900	2300	2400	2800
4	Nasosxona (0,38/10 kV)	500; 1400	550; 1400	480; 1580	520; 1580	500; 1500	480; 1450	450; 1380	460; 1000	490; 1800	570; 2000
5	Kompressorxona (0,38/10 kV)	1300; 1700	1600; 1800	1230; 1600	1180; 1600	1100; 1500	980; 1400	945; 1380	880; 1100	860; 1200	1500; 2000
6	Yig'uv sexi	1250	1200	1300	1350	1300	1280	1250	1000	1350	1750
7	Mexanika sexi	1800	2000	1700	1900	1700	1650	1600	1750	1950	2250
8	Temirchilik sexi	1400	1500	1350	1250	1200	1150	1100	1000	1600	1700
9	Elektrosex	700	800	600	520	500	480	460	820	890	920
10	Ta'mirlash-mexanika sexi	820	900	800	780	740	700	650	1000	1200	1400
11	Zavod boshqarmasi	560	560	500	420	400	380	350	630	120	850
Tizim transformatorining quvvati (mVA)		31,5	31,5	31,5	31,5	31,5	31,5	40	40	31,5	31,5
Tizimning HL		1,8	1,8	1,8	1,8	0,7	0,6	0,9	0,7	1,8	1,8
Podstansiyagacha bo'lgan masofa (km)		15	10	20	15	25	12	6	25	15	7
Masshtab		1:900	1:800	1:700	1:700	1:900	1:1000	1:600	1:700	1:900	1:800

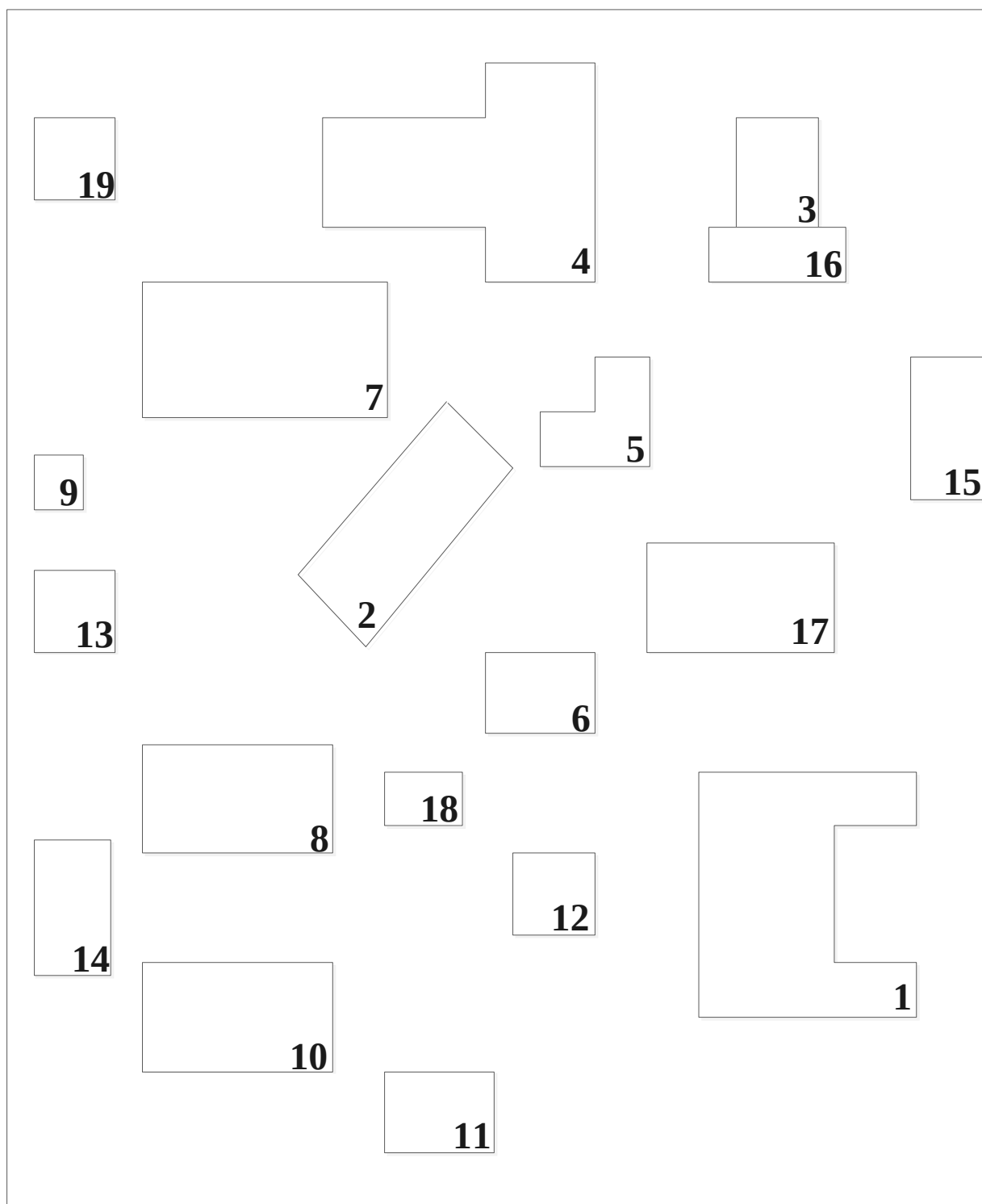
6-sxema. Qora metallurgiya zavodining bosh plani

6-SXEMA. QORA METALLURGIYA ZAVODI											
№	Sexlarning nomlanishi	Variantlar									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		O'rnatilgan quvvat P _n (kVt)									
1	Xom-ash'yo mahsulotlari ombori	220	200	180	150	130	250	300	280	270	100
2	Tayyor mahsulot ombori	480	450	420	400	380	300	450	400	500	250
3	Temirchilik sexi (0,38/10 kV)	7500; 3800	7400; 3700	7300; 3600	7200; 3500	7000; 3500	6500; 4000	6000; 5000	6200; 5500	6400; 6000	4000; 3500
4	Nasosxona (0,38/10 kV)	800; 6000	700; 5400	650; 5200	600; 4800	600; 4600	640; 4500	580; 4700	590; 4200	600; 4800	400; 4000
5	Kompressorxona (0,38/10 kV)	550; 6800	520; 6400	500; 6000	480; 5600	450; 5200	500; 5500	430; 5200	480; 5100	450; 4500	400; 3800
6	Prokat sexi (0,38/10 kV)	12000; 16000	11000; 15000	10000; 13000	9000; 11000	7000; 10000	8500; 12000	8000; 12500	7800; 11000	7500; 10800	5000; 8500
7	Slyabing (0,38/10 kV)	5200; 10000	5000; 9000	4700; 8000	4500; 7500	4000; 7000	5200; 7000	5100; 8100	5400; 8200	5800; 7400	4500; 6500
8	Domna sexi (0,38/10 kV)	5000; 12000	4800; 11000	4600; 10000	4200; 9000	4000; 8000	4500; 8400	4300; 7500	4850; 7800	5000; 7500	5000; 6800
9	Marten sexi (0,38/10 kV)	3500; 3600	3200; 3400	3000; 3200	2600; 3000	2400; 2600	2500; 2700	2400; 2500	2500; 2800	2600; 2700	2000; 2500
10	Taxtaga ishlov berish sexi	560	520	500	500	460	420	430	450	400	350
11	Ta'mirlash-mexanika sexi	1100	1000	950	900	850	800	790	810	820	650
12	Zavod boshqarmasi	460	420	400	370	330	350	340	380	400	300
Masshtab		1:900	1:800	1:1000	1:700	1:800	1:900	1:1000	1:600	1:800	1:900

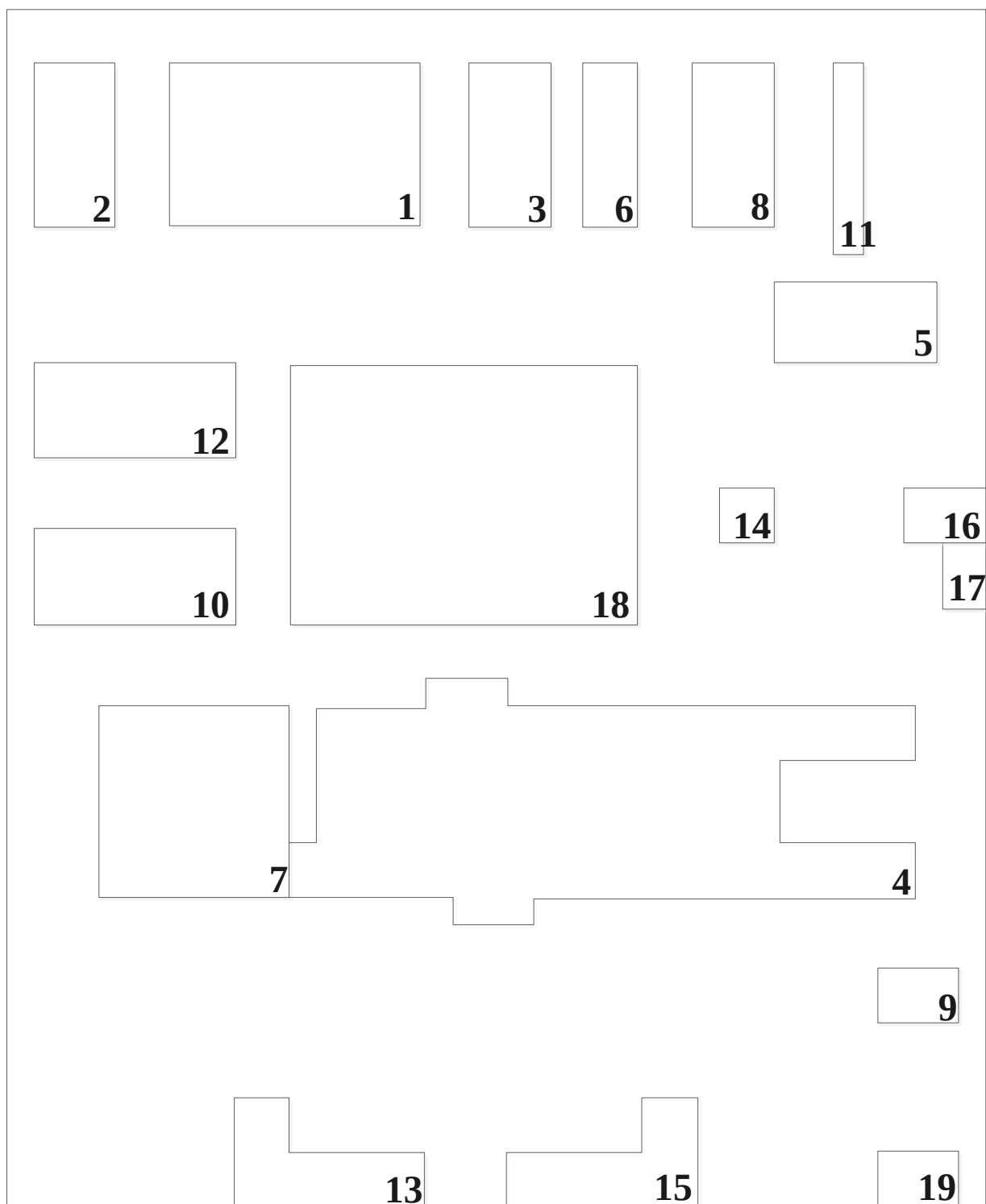
7-sxema. Traktor zavodining bosh plani

7-SXEMA. TRAKTOR ZAVODI											
№	Sexlarning nomlanishi	Variantlar									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Oʻrnatilgan quvvat P _n (kVt)									
1	Transmissiya binosi	800	810	850	790	775	820	870	840	835	815
2	Nasosxona	800	795	805	860	790	840	770	865	820	850
3	Issiqxona	1500	1750	1800	1200	1450	1300	1100	2000	2250	2110
4	Quyuv sexi	800	900	850	750	1000	1150	950	700	1200	1050
5	Kislород stansiyasi	1600	1500	1650	1400	1700	2000	2100	2200	1670	1900
6	Mexanika sexi №1	800	810	820	830	840	850	860	870	880	890
7	Yigʻish sexi №2	840	850	860	870	880	890	895	900	905	910
8	Boʻyash va ajratish sexi	1030	1040	1000	990	1010	1020	1050	1100	1055	1070
9	Shesteren sexi	950	900	1000	960	910	930	945	1010	955	965
10	VOXR	10	10	10	10	10	15	9	9	12	12
11	Zavod boshqarmasi binosi	100	100	100	95	95	110	110	100	98	98
12	Mexanika va yigʻish sexi №3	230	200	210	220	240	250	255	260	265	270
13	Avtomat sexi №4	220	195	200	210	220	230	240	250	255	260
14	Markaziy taʼmirlash sexi	800	850	700	760	820	845	900	780	795	810
15	Tanlash binosi	1550	1570	1500	1520	1590	1600	1610	1555	1510	1575
16	Motor sexi №5	1800	1900	1750	1950	2000	2100	1850	2150	1700	2200
17	Slesar-taʼmirlash ustaxonasi	1550	1500	1600	1460	1570	1605	1580	1590	1490	1480
18	Shtamp-presslash binosi	1300	1100	1350	1400	1200	1000	1050	1500	1150	1250
19	Avtoturargoh	100	100	100	100	150	150	170	170	170	170
20	Madaniyat uyi	200	200	200	220	220	220	250	250	250	270
21	Bolalar bogʻchasi	50	50	50	50	50	70	70,0	85	85	85
22	Yordamchi moslamalar ombori	100	110	95	115	120	145	105	90	125	130
23	Oshxona	80	80	80	95	95	100	110	110	110	110
24	Kompressorxona (0,38/10 kV)	400/ 2520	450/ 1280	470/ 3780	410/ 1920	390/ 1260	420/ 640	430/ 2560	475/ 5040	395/ 2520	380/ 1280
Masshtab		1:900	1:800	1:700	1:1000	1:700	1:900	1:800	1:1000	1:900	1:900

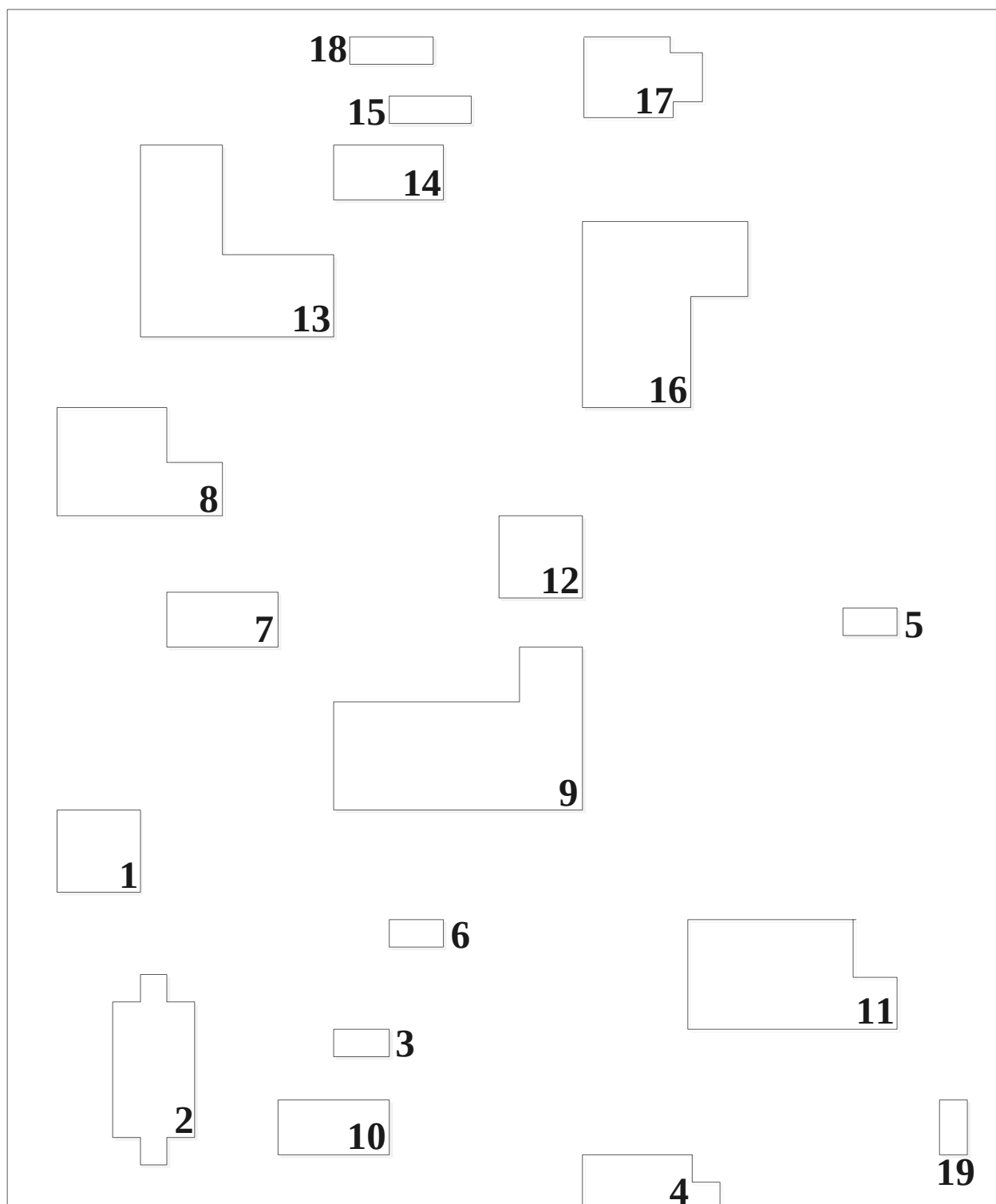
8-sxema. Sanoat korxonalari zonasining bosh plani

8-SXEMA. SANOAT KORXONALARI ZONASI											
№	Sexlarning nomlanishi	Variantlar									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Oʻrnatilgan quvvat P _n (kVt)									
1	Elektr-chiroq sexi	18000	23160	17500	18250	16500	19000	18500	20000	20250	19500
2	Avtomat-moslamalar sexi	10000	24110	9800	10500	10300	10700	9700	10050	10010	9900
3	Payvandlash sexi	1100	1000	1500	980	1200	1350	970	995	1550	1240
4	Oʻrash sexi	900	910	950	890	925	930	915	880	920	940
5	Yogʻochga ishlov berish sexi	300	280	295	350	400	390	285	380	310	325
6	Katta payvandlash sexi	700	720	800	690	710	740	695	725	750	790
7	Yigʻish sexining sinab koʻrish stansiyasi	500	510	480	490	540	560	575	520	495	575
8	Tajriba oʻtkazish binosi	300	390	310	300	290	305	307	320	340	350
9	Bosh mexanik boʻlim	2000	2100	2500	1900	2150	1980	2200	2250	1950	2300
10	Temirchilik sexi	2150	2500	1950	2400	2300	2600	2120	2200	2500	2400
11	Shtamplash sexi	700	750	710	790	720	690	740	650	730	660
12	Poliklinika	50	50	50	70	70	70	60	60	65	65
13	Kichik yigʻish sexi	700	710	740	690	685	720	660	730	735	750
14	Sinab koʻrish sexi	300	250	400	500	450	350	330	280	370	410
15	Quyuv sexi	2200	2210	2240	2195	2260	2300	2275	2310	2265	2250
16	Kompressorxona	400	420	390	410	450	500	490	380	420	430
17	Katta yigʻish sexi	1700	1800	1750	1690	1810	1760	1740	1680	1720	1755
18	Moy stansiyasi	200	250	300	190	310	220	180	210	290	260
19	Tayyorlash sexi va omborlar	550	570	500	505	530	520	490	580	510	590
Masshtab		1/500	1/800	1/600	1/1000	1/900	1/700	1/600	1/900	1/1000	1/900

9-sxema. Metallurgiya zavodining bosh plani

9-SXEMA. METALLURGIYA ZAVODI											
№	Sexlarning nomlanishi	Variantlar									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		O'rnatilgan quvvat P _n (kVt)									
1	Asosiy bino	2400	2600	2000	1900	2100	2450	2200	3000	2300	2500
2	Yordamchi bino bloki	6000	6500	6100	5900	6300	5850	6600	6200	6400	5800
3	Motor sexi	2200	2000	2100	2300	1900	2400	1850	2500	2050	1950
4	Quyuv sexi (0,4/10 kV)	1700/ 10000	1600/ 10500	2000/ 9000	1500/ 11000	1800/ 9500	2100/ 10750	1750/ 12000	1900/ 11500	2200/ 9750	1650/ 12500
5	Temirchilik sexi	6000	5500	6100	5900	7000	6900	6200	5800	6700	6500
6	Eksperimental sexi	3500	4000	3600	3100	4100	3200	3000	3300	3900	3400
7	Taxtaga ishlov berish sexi	300	320	350	295	310	360	325	290	330	315
8	Kompressorxona (0,4/10 kV)	220/ 6880	250/ 7000	200/ 6900	195/ 6560	210/ 7120	210/ 6530	190/ 7020	245/ 6600	230/ 6410	260/ 6890
9	Ombor va do'kon	200	180	210	240	190	220	250	295	230	205
10	Ombor va suyultirilgan gaz	400	470	360	390	410	420	415	380	440	450
11	Nasos stansiyasi (0,4/10 kV)	400/ 5040	410/ 5060	350/ 5000	430/ 4080	450/ 5100	425/ 5120	440/ 4950	390 /4800	370/ 5070	420/ 5020
12	Ombor	300	340	325	290	310	280	320	360	400	390
13	Kimyo ombori	100	105	110	95	112	90	97	103	91	104
14	Teplovoz deposi	320	350	300	290	275	340	355	330	280	310
15	Oshxona	150	140	160	155	170	665	145	190	180	205
16	Zavod boshqarmasi	180	160	185	170	150	165	175	150	155	190
17	Kirish joyi	5	5	5	5	7	7	7	10	10	10
18	Markaziy zavod boshqarmasi	500	510	490	485	515	530	180	520	505	495
19	Avtoturargoh	2400	2500	2000	2100	2700	2300	1900	2450	2600	1800
Masshtab		1:900	1:1000	1:800	1:600	1:700	1:900	1:1000	1:800	1:900	1:1000

10-sxema. Mebel fabrikasining bosh plani

10-SXEMA. MEBEL FABRIKASI											
№	Sexlarning nomlanishi	Variantlar									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Oʻrnatilgan quvvat P_n (kVt)									
1	Xom-ashʼyo ombori	30	35	31	20	40	25	37	42	33	36
2	Quruq taxta ombori	20	20	20	20	15	15	15	15	25	25
3	Taxta-quritish xonasi	150	160	155	140	130	170	145	180	165	185
4	Taxtaga ishlov berish sexi	200	210	190	209	185	225	220	195	230	235
5	Oshxona va doʻkon	30	30	30	35	35	35	30	30	30	30
6	Kompressorxona	2880	2900	2860	2910	2820	2840	2920	2800	2850	2830
7	Koʻmir ombori	240	245	260	210	250	255	200	230	220	235
8	Issiqlik elektr markazi	500	560	520	580	490	530	480	495	510	540
9	Temirchilik va mexanika sexi	1200	1250	1190	1210	1300	1270	1160	1280	1230	1220
10	Avtoturargoh va yongʻin deposi	100	105	97	108	115	113	101	120	95	140
11	Issiqxona	2700	2800	2650	2500	2900	3000	2750	2550	3100	2850
12	Sozlash sexi va tajriba xonasi	400	405	390	425	440	470	380	385	410	430
13	Quyuv sexi	3200	3700	3000	3100	3150	2900	3500	2800	3300	3250
14	Model sexi	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
15	Omborxona №1	300	370	310	290	360	345	350	320	280	340
16	Galvanika sexi	450	470	420	400	460	480	500	410	430	490
17	Yigʻib-qoplash va malyar sexi	25	25	25	40	40	40	40	30	30	30
18	Ish xona	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
19	Omborxona №2	35	36	39	30	29	34	37	40	27	33
Masshtab		1:900	1:800	1:700	1:900	1:800	1:1000	1:900	1:800	1:600	1:1000

ILOVALAR

1-ilova

**Sex elektr iste'molchilar guruhida mavjud talab ko'effitsiyenti (k_t),
elektr yoritish qurilmalarning yoritishi uchun talab ko'effitsiyenti
($k_{t,yor}$), yoritish uchun solishtirma quvvat ($P_{yor,s}$) va aktiv quvvat
ko'effitsiyenti ($\cos\varphi$) ma'lumotlari**

№	Sexlarning nomlanishi	$\cos\varphi$	k_t	$P_{sol.yor}$	$k_{t,yor}$
				$[Vt/m^2]$	
1	Quyuv sexi	0,85	0,8	12,4	0,95
2	Domna sexi	0,85	0,7	11,0	0,95
3	Marten sexi	0,8	0,7-0,75	10,4	0,95
4	Prokat sexi	0,8	0,6-0,65	12,4	0,95
5	Slyabing	0,75	0,7	12,4	0,95
6	Termik sexi	0,85	0,75	15,6	0,95
7	Dastgohsozlik sexi	0,6	0,5-0,55	14,3	0,95
8	Kompressorxona	0,8	0,7	9,1	0,85
9	Nasosxona	0,8	0,75	12,0	0,85
10	Yig'uv sexi	0,65	0,35-0,4	14,3	0,95
11	Mexanika sexi	0,6	0,2-0,35	14,3	0,95
12	Temirchilik sexi	0,6	0,3-0,35	14,3	0,95
13	Shtampalovchi sexi	0,65	0,7	15,6	0,95
14	Elektr yoy pechlari	0,87	0,85-0,9	12	0,95
15	Ta'mirlash sexi	0,65	0,35-0,4	14,3	0,95
16	Taxtaga ishlov berish sexi	0,6	0,5	19,5	0,95
17	Ma'muriy xo'jalik binosi	0,75	0,6	19,2	0,9
18	Omborxona	0,7	0,45	12	0,8
19	Kislorod sexi	0,65	0,4	15,6	0,8
20	Bo'yash sexi	0,6	0,5	9,2	0,9
21	Maydalash sexi	0,85	0,45-0,47	13,5	0,8
22	Payvandlash sexi	0,6-0,7	0,7	9,1	0,95
23	Qozonxona	0,75	0,31	15,6	0,85
24	Elektrosex	0,64	0,32	15,6	0,95
25	Apparat sexi	0,75	0,32	15,6	0,95
26	Chulg'amlash sexi	0,64	0,31	15,6	0,95
27	Ko'p hajmli ishlab chiqarish mexanika sexi	0,65	0,23	14,3	0,95
28	Transport sexi	0,7	0,5	14,3	0,95
29	Metall qoplamalar sexi	0,7	0,65	14,3	0,95

Uch fazali alyuminiy tolali kabelning texnik xarakteristikalar

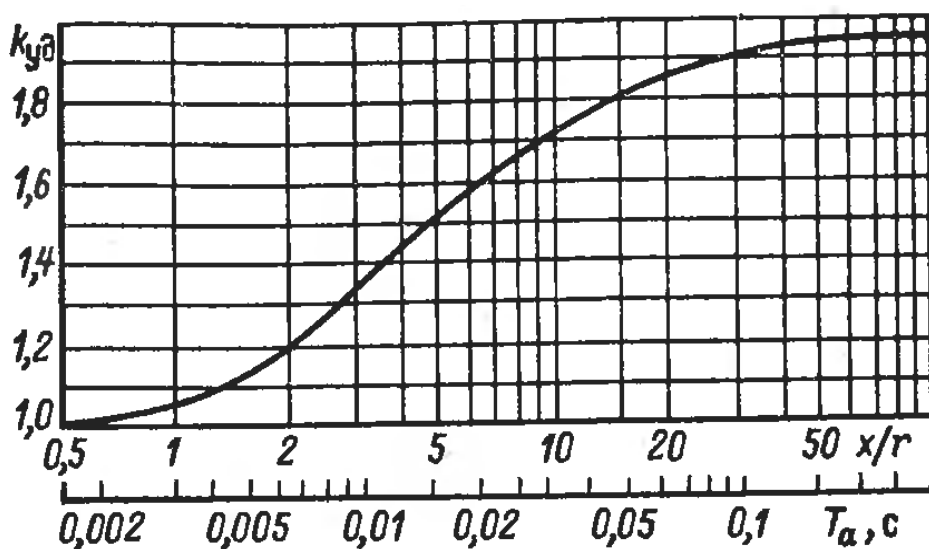
№	Ishchi kuchlanish (kV)	Kabelning kesim yuzasi (mm ²)	Ruxsat etilgan yuklama toki, (A)		Bitta kabel liniyasini maksimal yuklanishdagi quvvat isrofi (kVt/km)	Kabelning uzunligi boʻyicha 1 % hisobida kuchlanish isrofi, (m)	Alyuminiy simining ogʻirligi, (t/km)
			Transheya yoʻli holatida	Konstruktsiya yoʻli holatida			
Uch tolali							
1.	1 kV gacha	2,5	31	22	46	6	0,02
2.		4	42	29	53	7	0,03
3.		6	55	35	60	8	0,05
4.		10	75	46	67	9	0,08
5.		16	90	60	71	12	0,13
6.		25	125	80	75	14	0,2
7.		35	145	95	76	17	0,23
8.		50	180	120	77	20	0,4
9.		70	220	155	83	22	0,56
10.		95	260	190	83	26	0,76
11.		120	300	220	90	28	0,96
12.		150	335	255	90	31	1,2
13.		185	380	290	91	34	1,48
14.		240	440	330	95	38	1,92
Toʻrt tolali							
1.	1 kV gacha	4	38	27	53	7	0,04
2.		6	46	35	60	8	0,06
3.		10	65	45	67	9	0,09
4.		16	90	60	60	12	0,15
5.		25	115	75	75	14	0,24
6.		35	135	95	72	17	0,33
7.		50	165	110	77	20	0,47
8.		70	200	140	83	22	0,65
9.		95	240	165	85	26	0,9
10.		120	270	200	90	28	1,1
11.		150	305	230	88	31	1,4
12.		185	345	260	91	34	1,67

Uch fazali alyuminiy tolali kabelning texnik xarakteristikalar

№	Ishchi kuchlanish (kV)	Kabelning kesim yuzasi (mm ²)	Ruxsat etilgan yuklama toki, (A)		Bitta kabel liniyasini maksimal yuklanishdagi quvvat isrofi (kVt/km)	Kabelning uzunligi bo'yicha 1% hisobida kuchlanish isrofi, (m)	Alyuminiy simining og'irligi, (t/km)
			Transheya yo'li holatida	Konstruktsiya yo'li holatida			
Uch tolali							
1.	6 kV gacha	10	60	42	40	185	0,08
2.		16	80	50	45	220	0,13
3.		25	105	70	50	260	0,2
4.		35	125	85	51	310	0,28
5.		50	155	110	54	360	0,4
6.		70	190	135	59	410	0,56
7.		95	225	165	61	470	0,76
8.		120	260	190	64	510	0,96
9.		150	300	225	67	560	1,2
10.		185	340	250	69	600	1,48
11.		240	390	290	70	680	1,92
1.	10 kV gacha	16	75	46	39	400	0,13
2.		25	90	65	40	510	0,2
3.		35	115	80	42	560	0,28
4.		50	140	105	44	660	0,4
5.		70	165	130	44	780	0,56
6.		95	205	155	50	860	0,76
7.		120	240	185	54	930	0,96
8.		150	275	210	56	1010	1,2
9.		185	310	235	57	1100	1,48
10.		240	355	270	58	1250	1,92

Uchtolali kabelning 1 km uzunlikdagi solishtirma aktiv va induktiv qarshiliklari

№	Kabelning nominal kesim yuzasi (mm ²)	Kabelning aktiv qarshiligi (Om/km) 20 ⁰ S harorat holatida		Kabelning induktiv qarshiligi (Om/km) nominal kuchlanish holatida				
		alyuminiy	mis	1 kV gacha	6 kV	10 kV	20 kV	35 kV
1.	4	7,74	4,6	0,095	-	-	-	-
2.	6	5,17	3,07	0,09	-	-	-	-
3.	10	3,1	1,84	0,073	0,11	0,122	-	-
4.	16	1,94	1,15	0,0675	0,102	0,113	-	-
5.	25	1,24	0,74	0,0662	0,091	0,099	0,135	-
6.	35	0,89	0,52	0,0637	0,087	0,095	0,129	-
7.	50	0,62	0,37	0,0625	0,083	0,09	0,119	-
8.	70	0,443	0,26	0,0612	0,08	0,086	0,116	0,137
9.	95	0,326	0,194	0,0602	0,078	0,083	0,11	0,126
10.	120	0,258	0,153	0,0602	0,076	0,081	0,107	0,12
11.	150	0,206	0,122	0,0596	0,074	0,079	0,104	0,116
12.	185	0,167	0,099	0,0596	0,073	0,077	0,101	0,113
13.	240	0,129	0,077	0,0587	0,071	0,075	-	-

Zarb koeffitsiyentining $k_{zarb}=f(T_a)$ bog'liqlik grafigi

Koʻriliyotgan nuqta uchun zarbaviy QT toki quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$i_{zarb} = k_{zarb} \cdot I_{n\max} = k_{zarb} \cdot \sqrt{2} I_{qtn}$$

bu yerda, k_{zarb} - zarb koeffitsiyenti boʻlib, u zarbaviy tokning miqdorini davriy tashkil etuvchisining maksimal qiymatidan necha marotaba kattaligini koʻrsatadi;

I_{qtn} - koʻriliyotgan nuqta uchun QT toki, (kA).

K_{zarb} zarb koeffitsiyentining oʻzgarish qiymati, mavjud QT tokining T_a doimiy vaqtiga bogʻliqdir, yaʼni $k_{zarb} = f(T_a)$ bogʻliqlik egri chizigʻi bilan aniqlanadi va $T_a = x_{qt} / (314 \cdot r_{qt})$ ketma-ketlikda aniqlanadi. Bu yerda, x_{qt} va r_{qt} koʻriliyotgan QT nuqtasida mavjud elementlarning aktiv va induktiv qarshiliklari.

Kuchlanishi 1000 V dan yuqori boʻlgan elektr tarmoqlari uchun $k_{zarb} = 1,8$ ga teng deb qabul qilingan.

5-ilova

Transformatorlarning maʼlumotnoma parametrlari

№	Kuchlanish	Transformator quvvati, (kVA)	Isroflar		I_{salt}	$u_{q,t}$	Ogʻirligi
			P_{salt}	$P_{q,t}$			
			kVt	kVt	(%)	`(%)	tonna
RPN uskunasi uchun							
1.	10 kV	100	0,49	1,97	2,6	4,5	1,1
2.		160	0,73	2,65	2,4	4,5	1,5
3.		250	1,05	3,7	2,3	4,5	1,9
4.		400	1,45	5,5	2,1	4,5	3,3
5.		630	2,27	7,6	2,0	5,5	4,5
6.		1000	3,3	11,6	3,0	5,5	5,2
7.		1600	4,5	16,5	1,3	5,5	9,2
8.		2500	6,2	23,5	3,5	5,5	13,4
9.		4000	8,6	33,5	3,0	6,5	19,4
10.		6300	12	46,5	3,0	6,5	25,2

Izoh: RPN, bu yuklama ostida kuchlanishni rostlovchi uskunadir, yaʼni bunda yuklamani oʻchirmagan holatida transformator kuchlanish-ni rostlasak boʻladi.

**Kuchlanish ostida rostlanadigan 0,38 kV kuchlanishli komplekt
kondensator uskunalari ma'lumotnomalari**

№	Kondensator uskunasi turi	Nominal quvvat (kVAr)	O'lchamlari (mm)			Og'irligi (kg)
			Uzunligi	eni	Balandligi	
1.	UKN-0,38-75U3	75	700	560	1260	175
2.	UKT-0,38-75U3	75	700	560	1260	175
3.	UKT-0,38-108U3	108	700	560	1660	300
4.	UKN-0,38-150U3	150	700	560	1660	300
5.	UKT-0,38-150U3	150	700	560	1660	300
6.	UKL(P)N-0,38-216-108U3	216	1920	530	1660	610
7.	UKL(P)N-0,38-324-108U3	324	2690	530	1660	875
8.	UKL(P)N-0,38-432-108U3	432	3320	530	1660	1145
9.	UKL(P)-0,38-300-150U3	300	1920	530	1660	612
10.	UKL(P)-0,38-450-150U3	450	2620	530	1660	880
11.	UKL(P)N-0,38-600-150U3	600	3320	530	1660	1150
12.	UKL(P)N-0,38-108-36U3	108	1220	560	1660	335
13.	UKL(P)N-0,38-216-36U3	216	1920	560	1660	575
14.	UKL(P)N-0,38-150-50U3	150	1220	560	1660	335
15.	UKL(P)N-0,38-300-50U3	300	1920	560	1660	575

Izoh: UK - kondensator uskunasi;

L(P) – chap (o'ng) kirish yacheykasining joylashishi;

N, T – kuchlanish yoki tok bo'yicha rostlash parametri;

U3 – ichki qurilmalar uchun.

Qabul qilingan atamalar va qisqartmalar

Atama, belgilanishi	Ta’rifi
1	2
Energetika tizimi (energotizim)	Elektrstansiyalari, elektr va issiqlik tarmoqlarining birlashmasi hisoblanib, ular bir-biri bilan o‘zaro bog‘lanib, elektr energiyasini va issiqlikni uzluksiz ishlab chiqarish, uzatish va taqsimlash bo‘yicha umumiy rejimli boshqaruvga egadir
Elektr ta’minoti	Iste’molchilarni elektr energiya bilan ta’minlashga aytiladi. Elektr ta’minoti tizimi deb, iste’molchilarni elektr energiyasi bilan ta’minlovchi elektr qurilmalar jamlamasi (birligi) ga aytiladi
Elektr energiyasini qabul qiluvchilar	Shunday apparat, agregat va mexanizmlarga aytiladiki, ularda elektr energiyasini boshqa turdagi energiyaga o‘zgartiriladi
Elektr energiya iste’molchisi	Ayrim elektr qabul qiluvchiga yoki ma’lum hududda joylashgan va umumtexnologik jarayon bilan o‘zaro bog‘langan elektr qabul qiluvchilar guruhidir
Elektr uskunasi	Elektr energiyasi ishlab chiqarilayotgan, o‘zgartirilayotgan, uzatilayotgan, taqsimlanayotgan, hamda iste’mol qilinayotgan uskunalardir
Ishlayotgan elektr uskunalari	Kuchlanish ostidagi yoki kommutatsiya apparatlarini ulanishi bilan kuchlanish berilishi mumkin bo‘lgan elektr uskunalari yoki ularning uchastkalari
Elektr uzatish liniyasi	Elektr energiyasini uzatish uchun mo‘ljallangan elektr uskunasi
HL va KL	Havo va kabel elektr uzatish liniyalari
OTQ (OPY)	Ochiq yoki tashqi elektr uskunalari deb, atmosfera ta’siridan bino yordamida himoya qilinmagan elektr uskunalaridir
YOTQ (3PY)	Yopiq yoki ichki elektr uskunalari deb, atmosfera ta’siridan himoya qiluvchi binoni ichida joylashgan elektr uskunalariga aytiladi
Kommutatsion elektr apparatlari	Elektr zanjirini kommutatsiya qilish va tok o‘tkazish uchun mo‘ljallangan elektr apparatlari tushuniladi
TP (TII)	Transformator podstansiyasi
RP (PII)	Taqsimlovchi punkt (распределительный пункт)

**Xalqaro SI sistemasida elektr, magnit, mexanik kattaliklar va
parametrlar hamda ularning o'lchov birliklari**

Kattaliklar nomi	Xalqaro SI sistemadagi birliklar		
	Nomlanishi	O'lchov birligi	Belgisi
Uzunlik	Metr	m	l
Yuza, sirt	Metr·kvadrat	m^2	S
Hajm	Metr·kub	m^3	V
Og'irlik (massa)	Kilogramm	kg	m
Vaqt	Sekund	sek	t
Tezlik	Metrning sekundga nisbati	m/s	v
Kuch	Nyuton	N	F
Ish	Joul (vatt·sekund)	J (Vt·sek)	W
Issiqlik miqdori	Joul	J	Q
Harorat	Kelvin	K	T
Burchak tezligi, burchak chastotasi	Radianning sekundga nisbati	rad/sek	ω
Yassi burchak	Radian	rad	α, φ, ψ
Kuch momenti	Nyuton·metr	N·m	M
Aktiv quvvat	Vatt	Vt	P
Reaktiv quvvat	Volt·amper·reaktiv quvvat	VAr	Q
To'la quvvat	Volt·amper	VA	S
Kuchlanish, EYuK	Volt	V	U, E
Tok	Amper	A	I
Tok zichligi	Amperning metr kvadratga nisbati	A/m^2	j
Zaryad, elektr miqdori	Kulon	Kl	Q, q
Elektr maydon kuchlanganligi	Voltning metrga nisbati	V/m	E_n
Sig'im	Farada	F	S
Absolyut dielektrik singdiruvchanlik	Faradaning metrga nisbati	F/m	Σ_0
Qarshilik	Om	Om	R

Kattaliklar nomi	Xalqaro SI sistemadagi birliklar		
	Nomlanishi	O'lchov birligi	Belgisi
Solishtirma qarshilik	Om·metr	Om·m	ρ
O'tkazuvchanlik	Simens	Sm	g
Solishtirma o'tkazuvchanlik	Simensning metrga nisbati	Sm/m	γ
Magnit oqim	Veber	Vb	F
Magnit induksiya	Tesla (veberning metr kvadratga nisbati)	Tl	B
Magnit maydon kuchlanganligi	Amperning metrga nisbati	A/m	H
Absolyut magnit singdiruvchanlik	Genrining metrga nisbati	Gn/m	μ_0
Induktivlik	Genri	Gn	L
Reaktiv qarshilik	Om	Om	X
To'la qarshilik	Om	Om	Z
Chastota	Gers	Gs	f

O'nga karrali birliklar

Bog'lovchining nomi	Bog'lovchining belgisi		Asosiy birlik ko'paytmasi
	o'zbekcha	xalqaro	
deka	da	da	10^1
gekto	g	h	10^2
kilo	k	k	10^3
mega	M	M	10^6
giga	G	G	10^9
tera	T	T	10^{12}
detsi	d	d	10^{-1}
santi	s	c	10^{-2}
milli	m	m	10^{-3}
mikro	mk	μ	10^{-6}
nano	n	n	10^{-9}
piko	p	ρ	10^{-12}

Ayrim izolyatsiyalangan o'tkazgichlar uchun davomli tok yuklamasi

O'tkazgichning ko'ndalang kesim yuzasi	Kuchlanish kabellari uchun yuklama toki, (A)			
	Ikki simli bir fazali kuchlanish	Uch simli uch fazali kuchlanish		To'rt simli uch fazali kuchlanish
mm ²	1 kV gacha	6 kV gacha	10 kV gacha	1 kV gacha
Kabel liniyalari uchun				
6	80/60	-	-	-
10	105/80	80/60	-	85/65
16	140/110	108/80	95/75	115/90
25	185/140	135/105	120/90	150/115
35	225/175	160/125	150/115	175/135
50	270/210	200/155	180/140	215/165
70	325/250	245/190	215/165	265/200
95	380/290	295/225	265/205	310/240
120	435/335	140/260	310/240	350/270
150	500/385	390/300	355/270	395/305
185	-	440/340	400/310	450/345
240	-	510/390	460/355	-
Havo liniyalari uchun				
6	55/42	-	-	-
10	75/55	55/42	-	60/45
16	95/75	65/60	60/46	80/60
25	130/100	90/70	85/65	100/75
35	150/115	110/85	105/80	120/95
50	185/140	145/110	135/105	145/110
70	225/175	175/135	165/130	185/140
95	275/210	215/165	200/155	215/165
120	320/245	250/190	240/185	260/200
150	375/290	290/225	270/210	300/230
185	-	325/250	305/235	340/260
240	-	375/290	350/270	-

Izohlar: 1. Suratda mis simlar va maxrajda alyumin simlar uchun yuklama berilgan;

2. Kabellar yuklamalari (ularning chuqurligi 0,7 m transheyalarga bittadan ortiq ko'milmagan) yer osti harorati 15⁰S li sharoitda to'g'ri keladi;

3. Sun'iy shamollatgichi (ventilyasiya) bo'lmagan yer ostiga ko'milgan trubalardan o'tkazilgan bitta kabelga yuklama havodan o'tkazilgan kabel yuklamalari kabi olinadi;

4. Agar aralash uchastkadan (hudud) o'tkaziladigan kabelning uzunligi 10 m dan uzun bo'lsa, uning yuklamasi eng og'ir issiqlik shartlaridan kelib chiqqan holda olinadi, ya'ni bunday holatlarda ko'ndalang kesimi kattaroq bo'lgan kabelni tanlash tavsiya etiladi;

5. Transheyaga bir necha kabel yotqizilganda (quvurlardan o'tkazilganda ham) yuklamalar kamaytirilishi lozim;

6. Transheyaga yotqiziladigan kabellarning orasi 100 mm dan kam bo'lmasligi shart.

9-ilova

Dielektriklarning asosiy xarakteristikalar

Material nomi	Nisbiy dielektrik singdiruvchanlik	Elektr mustahkamlik
	F/m	MV/m
Havo (293 K va bosim 100 kPa)	1*	3,3**
Qog'oz	1,8-2,6	10
Parafin	2-2,3	40
Polietilen	2,4	40
Polistirol	2,4	50
Karton	4,8	15
Lakotkan	5-6	100
Mineral yog'	2,2-2,5	20
Ebolit	3-3,5	20
Kvars, shisha, slyuda	5-10	25
Farfor (chinni)	4,5-6	15
Alyumin oksidi	-	100
Bariy titanat	800-2200	-

Izohlar: *– dielektrik singdiruvchanlikning o'rtacha qiymatlari ko'rsatilgan;

**– dielektrikning 1 mm qalinligi uchun.

Foydalanilgan adabiyotlar

Asosiy adabiyotlar

1. Steven W. Blume. *Electric power system basics*. -USA, 2007.
2. Қодиров Т.М., Алимов Ҳ.А. Саноат корхоналарининг электр таъминоти. Ўқув қўлланма. -Т.: ТошДТУ, 2006.
3. Qodirov T.M., Alimov H.A., Rafiqova G.R. Sanoat korxonalari va fuqaro binolarining elektr ta'minoti. O'quv qo'llanma, -T.: 2007.
4. Taslimov A.D., Rasulov A.N., Usmonov E.G. Elektr ta'minoti. O'quv qo'llanma. -T.: Ilm ziyo, 2012.
5. Xoshimov F.A., Taslimov A.D. Energiya tejamkorligi asoslari. O'quv qo'llanma. -T.: Voris-nashriyot, 2014.
6. Karimov X.G., Rasulov A.N., Taslimov A.D. Elektr tarmoqlari va tizimlari. O'quv qo'llanma. -T.: Tafakkur qanoti, 2015.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Конюхова Е.А. Электроснабжение объектов. Учебное пособие. -М.: Издательство «Мастерство», 2001.
5. Кудрин Б.И. Электроснабжения промышленных предприятий. Учебник. -М.: Интермет Инжиниринг, 2005.
6. Аллаев К.Р. Энергетика мира и Узбекистана. -Т.: Молия, 2007.
7. Аллаев К.Р. Электроэнергетика Узбекистана и мира. -Т.: Фан ва технология, 2009.

Internet saytlari

1. <http://www.catback.ru> – ilmiy maqola va o'quv materiallar sayti.
2. <http://www.google.ru> – xalqaro o'quv materiallar qidiruv sayti.
3. <http://www.ziyonet.uz> – milliy o'quv materiallar qidiruv sayti.
4. <http://www.UzDaily.uz> – O'zRes. axborot sayti.

MUNDARIJA

Kirish	3	
1-amaliy mashgʻulot	Amaliy mashgʻulotlarni hisoblash uchun beriladigan dastlabki maʼlumotlar	4
2-amaliy mashgʻulot	Hisobiy quvvatlarni aniqlash	10
3-amaliy mashgʻulot	Reaktiv quvvat kompensatsiyasi	15
4-amaliy mashgʻulot	Bosh pasaytiruvchi podstantsiyaning oʻrnini topish. Elektr yuklamalar kartogrammasi	21
5-amaliy mashgʻulot	Transformatorlar soni va quvvatlarini aniqlash, hamda quvvat isroflarining hisobi	27
6-amaliy mashgʻulot	Sanoat korxonalarining elektr taʼminot sxemalari	38
7-amaliy mashgʻulot	Havo va kabel elektr uzatuv liniyalarining kesim yuzasini aniqlash	45
8-amaliy mashgʻulot	Elektr taʼminoti tizimida qisqa tutashuv	50
9-amaliy mashgʻulot	Kabel liniyalarini termik bardoshlilik va kuchlanish isrofi boʻyicha tekshirish	56
10-amaliy mashgʻulot	Elektr apparatlarni tanlash	59
Amaliy mashgʻulotlarni mustaqil bajarish uchun berilgan variantlar toʻplami	64	
Ilovalar	84	
Foydalanilgan adabiyotlar	95	
Mundarija	96	

Muharrir: Sidikova K.A.

Musahhih: Miryusupova Z.M.